«Беларуская турэмная літаратура»
2020

СЕРЫЯ
«БЕЛАРУСКАЯ ТУРЭМНАЯ ЛІТАРАТУРА»
заснаваная ў 2017 годзе
распрацаваная Праваабарончым цэнтрам «Вясна»

«Бязродны касмапаліт» Кім Хадзееў ды іншыя : Пераслед іншадумцаў за савецкім часам : зборнік дакументаў / укладальнік Уладзімір Валодзін. — Мінск, 2020. — 220 с. : іл. — (Серыя «Беларуская турэмная літаратура»; вып. 9).

Навукова-папулярны зборнік «Бязродны касмапаліт Кім Хадзееў ды іншыя» — 9-я кніга серыі «Беларуская турэмная літаратура». Яе ўкладальнік гісторык Уладзімір Валодзін даследуе тэму рэпрэсій за іншадумства ў савецкія часы і раскрывае малавядомыя дэталі пераследу прадстаўніка мінскага андэграўнду Кіма Хадзеева (1929–2001): адлічэнне з універсітэта, дзве крымінальныя справы 1951 і 1962 гадоў, зняволенне ў псіхіятрычнай бальніцы.

У зборніку даецца шырокі кантэкст падзей (кампанія па барацьбе з «касмапалітызмам», самвыдат). Сярод дзейных асоб — Павел Уліцін, Юрый Айхенвальд, Аляксандр Асаркан...

Большасць дакументаў публікуюцца ўпершыню.

Падобнае навукова-папулярнае выданне ўпершыню выйшла ў серыі «Беларуская турэмная літаратура».

У афармленні вокладкі выдання выкарыстаны здымак вокладкі асабовай справы Кіма Хадзеева, на адвароце — фотаздымак з яго залікоўкі.

ВЯСНА
праваабарончы цэнтр

«Бязродны касмапаліт»

Кім Хадзееў

ды іншыя

Пераслед іншадумцаў за савецкім часам

Зборнік дакументаў

Укладальнік Уладзімір Валодзін

«Беларуская турэмная літаратура»
Мінск
2020

ЗМЕСТ

Кім Хадзееў. Крыніца фотаздымка: Вікіпедыя

АДЗІН ПРАВІНЦЫЙНЫ ГОРАД І ДЗВЕ КРЫМІНАЛЬНЫЯ СПРАВЫ: ПРАДМОВА

Постаць Кіма Хадзеева (1929–2001) прыцягвае да сябе ў апошнія гады заўважную цікавасць. Яму прысвячаюцца вечары памяці[1], артыкулы[2], раздзелы ў кнігах[3]. Кім Хадзееў паслужыў асновай для стварэння літаратурных персанажаў у рамане Уладзіміра Някляева «Аўтамат з газіроўкай з сіропам і без». Перавыда-

[1] Ким Хадеев: городской миф, исторический факт, художественный текст [Відэазапіс вечара, прысвечанага памяці Кіма Хадзеева; вечар адбыўся 10 студз. 2015 г.]. Дата публікацыі: 16.10.2015. URL: https://news.tut.by/society/430787.html (дата звароту: 27.01.2020).

[2] Сушков А. Ким. Пепел и дым // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. Мінск : Лімарыус, 2015. Вып. 6. С. 313–337.

[3] Белоусов О. Мой город. Минск : Беларусь, 2005. С. 50–53, 57, 248–255; Кулон Антон [Астапенко Анатолий]. Синяя книга белорусского алкоголика. Минск : Харвест, 2013. С. 144–175; Кулон Антон [Астапенка Анатоль]. Сіняя кніга беларускага алкаголіка плюс. Мінск : Галіяфы, 2018. С. 161–190.

юцца артыкулы, напісаныя Хадзеевым у суаўтарстве[4]. Нарэшце, у 2019 г. пра яго быў выдадзены зборнік успамінаў[5].

У Мінску, як мала ў якім іншым горадзе, бракуе genius loci, духу месца. Гэты горад надзвычай безаблічны: пры тысячагадовай гісторыі яго фасадам служаць мадэрнісцкая нацыянальная бібліятэка (пабудаваная да таго ж на далёкай новай ускраіне), лядовыя арэны, «палац незалежнасці» і кічава-эклектычны храм Усіх святых. Не дзіва, што грамадства пасярод гэтакай пустэчы хапаецца за Асмолаўку і яе (былых) насельнікаў — хаця нядаўняя, а ўсё ж традыцыя; куток места, абагрэты ранейшым і сённяшнім жыццём, які выгодна вылучаецца на фоне «суперсучаснага» шкла і бетону. А асяродак Кіма Хадзеева становіцца прыкладам культывацыі чалавечых стасункаў не дзеля прыбытку, кар'еры, поспеху ў капіталістычнай (ці «рэальна-сацыялістычнай») гонцы, а дзеля саміх стасункаў.

Дзякуючы сваёй неверагоднай здольнасці стасавацца з людзьмі Кім Хадзееў быў знаёмы з паловай інтэлігенцыі свайго горада. Таму праз прызму яго жыцця, яго кампаній, некалькіх пакаленняў яго вучняў можна вывучаць гісторыю мінскай інтэлігенцыі.

Народжаны ў Мінску, Кім Хадзееў быў сынам рускага вайскоўца (камандзіра ў Чырвонай арміі), што трапіў сюды пасля рэвалюцыі, і мясцовай яўрэйкі-на-

---

[4] Трестман Г., Хадеев К. Когда поэт переводит поэта [о переводах Наума Кислика с белорусского] // Минская школа : альманах поэзии. Минск : Новые мехи, 2014. Вып. III. С. 360–383; Трестман Г., Хадеев К. Человек на заре [рец. на: Берёзкин Г. Человек на заре: рассказ о Максиме Богдановиче — белорусском поэте. Москва : Худож. лит., 1970] // Минская школа : альманах поэзии. Минск : Новые мехи, 2019. Вып. IV. С. 323–333.

[5] Ким. Великий прохожий. Вероятные истории / сост. А. Сушков, Е. Будинайте. Минск : Лимариус, 2019.

стаўніцы. Сям'я належала да бальшавіцкай эліты, таму здолела эвакуявацца ў Другую сусветную вайну, а пасля яе паспяхова вярнуцца ў Мінск. Сын-вундэркінд у 1947 г. без праблем паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і бліскуча на ім вучыўся.

Але далей здарылася тое, чаму і прысвечаны дадзены зборнік дакументаў, — сутыкненне Кіма Хадзеева з карнай сістэмай СССР, і ў прыватнасці з палітычнай паліцыяй.

Кім Хадзееў праходзіў па дзвюх крымінальных справах — у пачатку 1950-х гг. і ў 1962 г. І абедзве крымінальныя справы па-свойму характарызуюць свой час. Першая звязаная з так званай «барацьбой з бязродным касмапалітызмам» ды іншымі ідэалагічнымі кампаніямі позняй сталіншчыны. Другая — з самвыдатам часоў «адлігі», з літаратурнымі (шырэй — мастацкімі) пошукамі, з моладзевымі кампаніямі (як сказалі б пазней, тусоўкамі) тых часоў.

У кнізе сабраныя некаторыя дакументы, звязаныя з гэтымі крымінальнымі справамі, прычым робіцца спроба паказаць іх у больш шырокім кантэксце, чым біяграфія самога Кіма Хадзеева, у сувязі з іншымі сюжэтамі беларускай гісторыі (і расійскай літаратуры). Аднак публікацыю дакументаў варта папярэдзіць разборам вядомага пра падзеі 1949 і 1962 гг.

Выключэнне Кіма Хадзеева з універсітэта і ягоная першая крымінальная справа[6]

Пра выключэнне Кіма Хадзеева з універсітэта ў 1949 г. і крымінальную справу, распачатую ў той перыяд, ходзіць шмат легенд (стварaліся яны не без удзелу самога Кіма Хадзеева), але мы маем на руках мала «цвёрдых фактаў». Таму варта паспрабаваць сабраць гэтыя факты разам, а таксама паказаць тло, на якім разгортваліся падзеі.

Раней гісторыя з шальмаваннем Аляксандра Шлыка і Кіма Хадзеева за «касмапалітызм» у агульным кантэксце ідэалагічных кампаній позняга сталінізму разглядалася гісторыкам Артурам Зельскім у кнізе па гісторыі БДУ. Але разглядалася без дэталяў, як маленькі фрагмент гісторыі ўніверсітэта, без указання на далейшы лёс герояў, без згадкі пра Разіту Калпакчы, са скажэннем прозвішча Хадзеева («Хадзевіч»). Гэта адзіная вядомая ўкладальніку зборніка згадка справы ў гістарыяграфіі[7].

Сваю версію падзей Кім Хадзееў сцісла выклаў у інтэрв’ю Алегу Белавусаву, вытрымкі з якога публікуюцца ў гэтым зборніку.

У дакументах фонда 205 (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт) Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (далей — НАРБ) імя Кіма Хадзеева сустракаецца спачатку ў загадах рэктара на атрыманне стыпендыі выдатніка. Так, загадам № 108 рэктара БДУ Уладзіміра

[6] Раней укладальнікам дадзенай кнігі па просьбе Дзмітрыя Строцава была зробленая публікацыя на гэтую тэму: Володин В. Исключение Кима Хадеева из университета // Минская школа : альманах поэзии. Минск : Новые мехи, 2014. Вып. III. С. 422–429.

[7] Яноўскі А., Зельскі А. Гісторыя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў біяграфіях яго рэктараў. Мінск : БДУ, 2001. С. 104–105.

Тамашэвіча ад 2 ліпеня 1948 г. Кім Хадзееў быў пераведзены на 3-і курс са стыпендыяй выдатніка[8], а загадам № 24а ад 2 лютага 1949 г. атрымаў стыпендыю выдатніка па выніках зімовай экзаменацыйнай сесіі. Тым самым загадам стыпендыя выдатніцы была прызначана студэнтцы 1-га курса філалагічнага факультэта Розе Калпакчы[9] (пра тое, хто гэта такая, — ніжэй).

Завязкай гісторыі паслужыў культпаход студэнтаў універсітэта (на той час універсітэт у Беларусі быў адзін — Беларускі дзяржаўны) на спектакль «Князь-возера» ў Дзяржаўны тэатр оперы і балета БССР у студзені 1949 г. Балет «Князь-возера» (у тым сезоне — прэм’ерны) быў пастаўлены на музыку Васіля Залатарова рэжысёрам Барысам Мардвінавым і балетмайстрам Канстанцінам Мулерам. Лібрэта для балета напісалі балетмайстар Васіль Вайнанен і пісьменнік Міхась Клімковіч у супрацы з В. Залатаровым. У 1950 г. за балет «Князь-возера» В. Залатарову, К. Мулеру, мастаку Сяргею Нікалаеву і выканаўцам галоўных роляў Сямёну Дрэчыну і Аляксандры Нікалаевай была прысуджаная Сталінская прэмія.

27 студзеня 1949 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» з’явілася рэцэнзія Браніслава Смольскага і Уладзіміра Алоўнікава на спектакль. Пахваліўшы музыку В. Залатарова, мастацкае афармленне С. Нікалаева і працу салістаў балета, рэцэнзенты ў цэлым адмоўна ацанілі працу рэжысёра, балетмайстра і дырыжора (Іллі Гітгарца). У канцы рэцэнзіі яе аўтары раілі: «Пастаноўку неабходна дапрацаваць, звярнуўшы асаблівую ўвагу на сцэнічную інтэрпрэтацыю музыкі і культуру танца».

---

[8] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 205. Воп. 6. Спр. 22. Арк. 306.

[9] Тамсама. Спр. 32. Арк. 31.

Тое, што гэтая пастаноўка была не надта ўдалай, можна зразумець і з таго, што ў рэпертуары тэатра яна не затрымалася. На тую ж музыку ў тэатры оперы і балета Беларусі неўзабаве былі зробленыя два іншыя балетныя спектаклі: «Аповесць пра каханне» (1953) і «Палымяныя сэрцы» (1955).

То не дзіва, што трое студэнтаў БДУ, якім даручылі выступіць на абмеркаванні спектакля, пакрытыкавалі яго. На жаль, мы не можам дакладна меркаваць, у чым менавіта заключалася крытыка: Кім Хадзееў у размове з Алегам Белавусавым, што публікуецца ў гэтым зборніку, быў нешматслоўны, а ў архіўных дакументах і артыкулах са шматтыражнай газеты словы ідэалагічных «ворагаў» бязбожна пераваралiся. Тое, што можна зразумець: студэнты крытыкавалі ўвядзенне ў балет драматычных сцэн.

Хто гэтыя студэнты? Іх імёны: Кім Хадзееў, Аляксандр Шлык і Разіта Калпакчы. Кім Хадзееў нам ужо вядомы, хто ж двое іншых?

Аляксандр Аркадзевіч Шлык (1928–1984), беларус, на той час студэнт 4-га курса хімфака, чалец ВЛКСМ з 1942 г., кандыдат у чальцы УКП(б) з 1946 г., быў прыняты ў партыю 10 верасня 1948 г. на партыйным сходзе БДУ. Адна з трох рэкамендацый была ад Давіда Яўсеевіча Фактаровіча[10]. Цягам двух гадоў А. Шлык быў сакратаром камітэта камсамола БДУ, але на час гэтых падзей ужо склаў з сябе паўнамоцтвы сакратара.

Каб лепш зразумець далейшыя паводзіны А. Шлыка ў гэтых падзеях, варта ведаць наступны факт: 8 красавіка 1948 г. ён, будучы кандыдатам у чальцы партыі, зрабіў заяву ў партбюро БДУ аб тым, што яго бацька ў 1934 г. быў асуджаны паводле закона ад 7 жніўня

[10] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 13. Арк. 71. (Пратаколы агульных партыйных сходаў БДУ імя У. І. Леніна за 1948 г.)

1932 г.[11] З ходу разгляду заявы вынікае, што бацька ў 1948 г. прыехаў у Мінск, і хаваць далей блізкае сваяцтва з рэпрэсаваным стала небяспечна. Тады А. Шлыку ўсяго толькі «ўказалі» на «необходимость всегда и во всём быть откровенным перед партией»[12].

Пасля заканчэння ўніверсітэта ў 1950 г. А. Шлык з-за гісторыі з выступам на абмеркаванні балета «Князь-возера» вымушаны быў змяніць спецыялізацыю, з хіміка стаць біёлагам. У 1954 г. ён абараніў кандыдацкую дысертацыю і быў прызначаны намеснікам дырэктара Інстытута біялогіі АН БССР. У далейшым ён абараніў доктарскую дысертацыю (1963), атрымаў званне прафесара (1965), быў абраны членам-карэспандэнтам АН СССР (1966), стаў дырэктарам Інстытута фотабіялогіі АН БССР (1973). Ранняя смерць абарвала яго навуковую дзейнасць[13].

Разіта (Роза) Маісееўна Калпакчы паступіла на філалагічны факультэт БДУ ў 1948 г. Вучылася яна на выдатна, была старастай курса. На жаль, звестак пра

[11] Пастанова ЦВК і СНК СССР ад 7 жніўня 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности», якая атрымала народную назву «закон о трёх колосках». Пастанова прыраўноўвала грузы на чыгуначным і водным транспарце, а таксама калгасную і кааператыўную ўласнасць да дзяржаўнай уласнасці. Мінімальным пакараннем за «раскраданне» гэтай уласнасці было ўстаноўлена пазбаўленне волі на тэрмін 10 гадоў з канфіскацыяй усёй маёмасці, максімальным — расстрэл з канфіскацыяй усёй маёмасці. Пастанова масава прымянялася ў гады масавага голаду ў СССР (1932–1933) і працягвала прымяняцца ў далейшым.

[12] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 14. Арк. 38–39. (Пратаколы паседжанняў партыйнага бюро БДУ імя У. І. Леніна за 1948 г.)

[13] Волотовский И. Д. Жизненный и творческий путь Александра Аркадьевича Шлыка // Люди белорусской науки. Воспоминания современников. Минск : Белорус. наука, 2008. Вып. 2. С. 359–363.

яе вельмі мала, ёсць толькі моўны партрэт з інтэрв’ю з яе аднакурсніцай Бертай Львоўнай Кіштымавай: «Как-то она среди всех очень выделялась. И внешне, и то, что такая, оригиналка, что ли. Чёрные волосы длинные, такая она полноватая. Шумная такая. Но чтобы она бунтовала, это я [не замечала]. […] С кем она дружила? Это были старшекурсники. Вот кого я помню, это Семён Виногур или Виногура. Это группа была, они собирались. О чём они говорили, этого я не знаю. Потому что там старшекурсники, а я перешла на второй курс тогда только [увосень 1949 г. — ***У. В.***]»[14].

Прыкладна ў той час, калі студэнты абмяркоўвалі балет «Князь-возера», у тэатральным жыцці краіны адбываліся драматычныя падзеі. Артыкулы газеты «Правда» «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» (28 лютага 1949 г.) і газеты «Культура и жизнь» «На чуждых позициях. О происках антипатриотической группы театральных критиков» (30 лютага 1949 г.) далі старт чарговаму вітку антысеміцкай і, больш шырока, ксенафобскай кампаніі па «барацьбе з бязродным касмапалітызмам». Асноўнымі пацярпелымі ад кампаніі ў Беларусі тэатральнымі дзеячамі былі галоўны рэжысёр Купалаўскага тэатра Леў Літвінаў і галоўны рэжысёр Дзяржаўнага рускага тэатра БССР Віктар Галаўчынер (абое — этнічныя яўрэі і былыя рэжысёры Дзяржаўнага яўрэйскага тэатра БССР)[15]. Літвінаў і Галаўчынер вымушаныя былі пакінуць Беларусь і да канца кар’еры працаваць па-за яе межамі. Асноўнай пацярпелай ад кампаніі інстытуцыяй стаў Дзяржаўны яўрэйскі тэатр БССР, які быў

[14] Інтэрв’ю з Кіштымавай Бертай Львоўнай, 1930 г. нар. Мінск, 2015 г. Інтэрв’юер Уладзімір Валодзін.

[15] Гл., напрыклад: Есакоў А. Носьбіты бязроднага касмапалітызма // Літаратура і мастацтва. 1949. 14 лют. С. 3–4.

зачынены ў красавіку 1949 г., але рыхтавалася яго закрыццё акурат у лютым 1949 г.[16]

Праблемы ў нашых герояў пачаліся не імгненна пасля іх «няправільных» выступаў на абмеркаванні, а прынамсі на месяц пазней. Тут, праўда, трэба агаварыцца: не ўсе партыйныя і асабліва камсамольскія сходы пратакаліраваліся, ды і з напісаных пратаколаў ацалелі далёка не ўсе. Але з тых дакументаў партыйнай і камсамольскай арганізацый БДУ, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, вынікае, што нападкі на Хадзеева, Шлыка і Калпакчы пачаліся заўважна пазней за сам выступ. Яны сталі часткай кампаніі па барацьбе з «бязродным касмапалітызмам», падагрэтай XIX з'ездам КП(б)Б.

3 сакавіка 1949 г. на філалагічным факультэце БДУ адбыўся закрыты камсамольскі сход, на якім з дакладам пра вынікі XVI з'езда ЛКСМБ выступіў сакратар ЦК ЛКСМБ Пётр Машэраў. Захаваўся рукапісны пратакол сходу. У спрэчках па дакладзе выступіў студэнт 3-га курса літаратурнага аддзялення Барыс Лапаў: «Съезд указал на необходимость борьбы с космополитизмом, эстетством. И у нас это выполняется не полностью. До сего времени не было проведено обсуждение материалов по антипатриотической критике. Это сказалось в обсуждении балета "Князь-озеро". Студ[ент] Шлык заявил, что в балете не должно быть мысли, а должно быть только чувство. Шлык утверждал, что сюжет балета шибко революционизирован»[17].

---

[16] Гл.: Записка секретаря ЦК [КП(б)] Белоруссии Н. И. Гусарова Г. М. Маленкову с просьбой разрешить закрыть еврейский драматический театр в Минске. 8 февраля 1949 г. // Сталин и космополитизм. 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК / сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова. Москва : Междунар. фонд «Демократия», 2005. С. 265.

[17] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 6. Арк. 10. (Пратаколы камсамольскіх сходаў факультэтаў БДУ за 1949 г.)

А студэнт 3-га курса аддзялення логікі, псіхалогіі і рускай мовы Мікалай Галенка больш дэталёва распавёў пра даклад Кіма Хадзеева: «В докладе ст. Ходеева о книге Полевого “Повесть о настоящем человеке” есть слова: “Маяковский является восклицательный знак плюс глагол”. Так творчество талантливого поэта приравнивается с глаголом. “Маяковский — сапог рабочего класса” — заявляет далее докладчик. Все студенты критиковали доклад, но А. М. Базиленко выступила с защитой доклада. Вот к чему приводит реферирование книг. Грош цена такой научной работе. А захваливание доклада научными работн[иками] только путает студентов»[18]. У канцы сходу з залы паступіла пытанне: «Как расценивает комсом[ольское] бюро выступление тов. Хадеева, Шлыка, Колпакчи на обсуждении балета “Князь-озеро”?» Адказ быў дадзены няўцямна: «Судя по выступлению тов. Лапова, на данный вопрос был дан правильный ответ»[19].

4 сакавіка 1949 г. ва ўніверсітэцкай газеце «За сталінскія кадры» з’явіўся рэдакцыйны артыкул, прысвечаны вынікам XIX з’езда КП(б)Б. Паколькі асноўнай тэмай у сферы ідэалогіі справаздачнага даклада першага сакратара ЦК КП(б)Б Мікалая Гусарава на з’ездзе была «барацьба з бязродным касмапалітызмам», то яна ж стала і асноўнай тэмай артыкула. Адзін абзац быў адведзены на знаёмых нам студэнтаў: «На асобную частку студэнтаў да гэтага часу працягваюць аказваць уплыў тэорыі эстэцтвуючых фармалістаў у тэатральнай крытыцы, ускрытыя ў нашым бальшавіцкім друку. Аб гэтым сведчаць выступленні студэнтаў А. Шлыка, К. Хадзеева і Р. Калпакчы на абмеркаванні

[18] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 6. Арк. 17. Ганна Мартынаўна Базыленка працавала старшым выкладчыкам кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства.

[19] Тамсама. Арк. 23.

балетнага спектакля "Князь-возера". Змест іх выступленняў звадзіўся да паўтарэння поглядаў, варожых нашаму савецкаму мастацтву»[20].

9 сакавіка 1949 г. на парадку дня адкрытага партыйнага сходу БДУ стаяла адно пытанне — «Вынікі XIX з'езда КП(б) Беларусі». На сходзе прысутнічала 136 чальцоў ВКП(б), 26 кандыдатаў і 160 беспартыйных. З дакладам пра вынікі з'езду выступіў дырэктар Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б Іван Чымбург, які ў ліпені 1949 г. стане рэктарам БДУ. Асноўным абвінавачаным на сходзе быў прысутны Леў Бараг, на якога і накідвалася большасць выступоўцаў, але пра гэтую сюжэтную лінію я распавяду ніжэй. Сярод іншых слова ўзяў і студэнт філфака Восіп Ліўшыц. Ён нічога не сказаў пра «галоўнага касмапаліта» БДУ Л. Барага, затое падрабязна спыніўся на асобе К. Хадзеева: «XIX Съезд партии проходил в исторические дни, когда партийной печатью были вскрыты враги народа, вредившие нам в области нашего искусства и литературы, которые глумились над нашей советской действительностью и, воспевая всё реакционное, старались вести наш народ назад. Этим врагам у нас в Университете нашлись подпевалы. Я имею в виду так называемого студента Хадеева[21], который в беседах со студентами и в своих выступлениях с циничной наглостью клеветал на лучших представителей русской, советской литературы — Горького, Ал. Толстого, превознося в то же время таких реакционеров, как Победоносцева, Мережковского и др. После появления

---

[20] Па-большэвіцку выканаем рашэнні XIX з'езда КП(б)Б // За сталінскія кадры. Орган партбюро, рэктарата, камітэта ЛКСМБ, прафкома і мясцкома Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта імя У. І. Леніна. 1949. 4 сак., № 6 (29). С. 1.

[21] У гэтым дакуменце за подпісам сакратара партбюро БДУ М. Арлова Хадзееў спрэс называецца «Ходеевым».

в партийной печати статей, разоблачающих космополитов, Хадеев начал выискивать “цитаты”, пытаясь реабилитировать этих врагов нашего общества. На филфаке этому Хадееву предоставляли широкий простор для его враждебной деятельности. Несмотря на имевшиеся сигналы, ни деканат факультета, ни комсомольская организация не занялись этим типом. Наоборот, тов. Базыленко ратовала, чтобы бредовой доклад этого Хадеева был включён в повестку для научной сессии. У Хадеева имеются и единомышленники. Я имею в виду коммуниста Шлыка. Я считаю, что таким лже-студентам не место в Университете»[22].

Ад партарганізацыі хімфака выступіў кандыдат навук, дацэнт Абрам Баркан. Ён паспрабаваў абараніць гонар факультэцкага мундзіра і пры гэтым не вельмі «тапіць» А. Шлыка: «Парторганизация химического факультета имела суждение о выступлении Шлыка, хотя подробных сведений у нас и не имелось. Несмотря на то, что Шлык признал свои ошибки, эти факты говорят о нашей недостаточной работе. Если отдельные товарищи могли оказаться в плену у формалистов, то это говорит, что в нашей работе не все благополучно, недостаточно внедряются принципы большевизма»[23]. У сваім заключным слове на сходзе І. Чымбург паўшчуваў А. Баркана за занадта дыпламатычны выступ.

Каяўся і апраўдваўся А. Шлык: «Выступая в театре оперы и балета на обсуждении спектакля “Князь-озеро” я допустил ряд серьезных политических ошибок. К оценке балета я подошел с точки зрения эстетствующего формалиста. Я недопустимо критиковал либретто балета за то, что оно “шибко революционно”.

---

[22] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 17–18. (Пратаколы партыйных сходаў БДУ за 1949 г.)

[23] Тамсама. Арк. 18.

Но в данном случае я имел ввиду введение в балет небалетных сцен. Я просто допустил путанное выражение. О Хадееве: с Хадеевым я нахожусь близко, в товариществе. Я считал, что несоветские высказывания его носят только характер оригинальничанья. Но сейчас я заявляю, что у него не наше, не советское мировоззрение. Такого человека нет надобности держать в Университете. Мне хотелось бы сказать, что я не единомышленник Хадеева. Я был единомышленником только в выступлении»[24].

А студэнт 2-га курса аддзялення журналістыкі, сакратар камсамольскага бюро філфака Аркадзь Качароўскі дадаў: «Наша задача — искоренять космополитов, так как они мешают нашему народу итти к коммунизму. Студенты возмущены поведением Шлыка и Хадеева на обсуждении балета “Князь-озеро”. Хадеев пользовался в Университете чьим-то покровительством, не посещал занятия, сдавал экзамены как экстерн и в то же время получал индивидуальную стипендию. Хадеев все время проводил в библиотеке имени Ленина за чтением реакционных книг, которыми его снабжали некоторые работники. Известно, что в быту он ведет себя по-барски, с пренебрежением относится к товарищам. Большая вина комсомольской и партийной организации, что позволили Хадееву свирепствовать на факультете. Студенты филологического факультета просят убрать его из университета»[25].

Аспірант Юрый Васільеў, асноўны ўдар у выступе якога прыйшоўся па Льву Барагу, згадаў адным словам і Хадзеева: «Космополиты много напакостили в нашей науке. Фигура Хадеева — это плод космополитизма»[26].

У канстатуючай частцы рэзалюцыі сходу было зга-

[24] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 21.
[25] Тамсама. Арк. 23.
[26] Тамсама. Арк. 24.

дана абмеркаванне балета: «В связи с недостаточной воспитательной работой в Университете на некоторую часть студентов продолжают оказывать влияние "теории" эстетствующих формалистов в театральной критике, вскрытые в нашей партийной печати, о чем свидетельствуют выступления отдельных студентов на обсуждении постановки театра оперы и балета "Князь-озеро" (А. Шлык, Колпакчи Р.)»[27]. Спецыяльным пунктам рэзалюцыі з БДУ выгналі Л. Барага, але К. Хадзееў такога спецыяльнага пункту не заслужыў. Праўда, пяты пункт рэзалюцыі гучаў: «Университетской печати, в первую очередь газете "За сталинские кадры" [...] разоблачать всякое проявление безродного космополитизма и антипатриотизма в Университете»[28]. Праз два дні, 11 сакавіка 1949 г., універсітэцкая шматтыражка «За сталінскія кадры» надрукавала артыкулы І. Старобінца «Шкодная дзейнасць касмапалітаў», у якім аўтар напускаўся на Л. Барага ды І. Матвеенку, і П. Новікава «Падгалоскі эстэцтвуючых фармалістаў», прысвечаны К. Хадзееву, А. Шлыку і Р. Калпакчы. Апошні артыкул публікуецца ў дадзеным зборніку дакументаў. У гэтым самым нумары з'явіўся і рэдакцыйны артыкул «Факультэцкія камсамольскія сходы», у якім пераказваліся словы М. Галенкі пра даклад К. Хадзеева на факультэцкім сходзе філалагічнага факультэта 3 сакавіка.

А 18 сакавіка 1949 г. у газеце «За сталінскія кадры» была апублікаваная вялікая справаздача з партыйнага сходу 9 сакавіка. Словы В. Ліўшыца (у газеце ён называецца не Ліўшыцам, а Ліфшыцам) у варыянце шматтыражкі гучалі наступным чынам: «Падгалоскі эстэцтвуючых фармалістаў знайшлі сабе прытулак і сярод студэнцтва Універсітэта. Я маю на ўвазе сту-

[27] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 27.

[28] Тамсама. 17. Арк. 28.

дэнта філалагічнага факультэта Хадзеева, які ніколі не скрываў сваіх пагардлівых, зняважлівых адносін да лепшых твораў савецкай літаратуры і мастацтва. Хадзееў заўсёды імкнуўся прапагандаваць свае антыпатрыятычныя погляды сярод студэнтаў і павялічваць колькасць сваіх прыхільнікаў. Трэба сказаць, што ён іх знайшоў. Імі з'яўляюцца студэнты А. Шлык і Р. Калпакчы, якія на абмеркаванні балетнага спектакля "Князь-возера" разам з Хадзеевым у сваіх выступленнях паўтарылі погляды, варожыя нашаму савецкаму мастацтву»[29].

Загадам № 50 рэктара БДУ У. Тамашэвіча ад 11 сакавіка 1949 г. Кім Хадзееў быў адлічаны з 1 сакавіка з ліку студэнтаў філалагічнага факультэта «за сістэматычнае ненаведванне заняткаў»[30].

23 сакавіка адбыўся разгляд персанальнай справы А. Шлыка на партбюро БДУ (вытрымка з пратакола паседжання публікуецца ў дадзеным зборніку дакументаў), 30 сакавіка персанальную справу А. Шлыка разбіралі на ўніверсітэцкім партыйным сходзе. На абмеркаванні А. Качароўскі выказаўся наступным чынам: «Поведение тов. Шлыка на собрании не искреннее. Он старается ослабить свою ошибку. Как он, зная о статьях в "Правде" и "Культуре и жизни", мог сделать эстетско-формалистическое выступление? Он солидаризовался также с ошибочным докладом тов. Мазеля. Предлагаю вынести строгий выговор»[31]. Сход зацвердзіў рашэнне партбюро: вынесці вымову з занясеннем ва ўліковую картку.

---

[29] Касмапалітам не месца ў нашым Універсітэце! [Пра адкрыты сход партыйнай арганізацыі БДУ] // За сталінскія кадры. 1949. 18 сак., № 8 (31). С. 1.

[30] НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 32. Арк. 105.

[31] Тамсама. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 37. (Пратаколы партыйных сходаў БДУ за 1949 г.)

На жаль, гістарычная памяць у Мінску мала таго што кароткая, дык яшчэ даволі партыкулярная: кожная групка па інтарэсах памятае толькі «сваіх». Так, сябры Кіма Хадзеева або не ведаюць, або не хочуць згадваць пра яго сяброўства з А. Шлыком. А родныя А. Шлыка, у сваю чаргу, не памятаюць, што не адзін А. Шлык меў непрыемнасці за выступ на абмеркаванні «Князь-возера»: «Обсуждение проходило не слишком активно, и среди обычных коротких хвалебных отзывов резко выделился отзыв студента Шлыка. Наряду с положительной оценкой балета, он позволил себе сделать замечание, что “балет шибко революционизирован”. […] Из-за этого выступления Шлыка причислили к космополитам и эстетам, и он получил выговор по партийной линии»[32].

Справа з выключэннем Хадзеева была ўзнята ў наступным навучальным годзе на справаздачна-выбарчым сходзе камсамольскай арганізацыі філалагічнага факультэта БДУ 6 кастрычніка 1949 г. у справаздачным дакладзе ўжо знаёмага нам сакратара камсамольскага бюро філфака А. Качароўскага: «Некоторые научные руководители кружков формально относились к своим обязанностям, и такое отношение часто приводило к печальным последствиям. Так получилось, что формалистический доклад бывшего студента Хадеева был вынесен на студенческую конференцию. Доклад этот был подвергнут резкой критике со стороны преподавателей и студентов, однако руководитель кружка тов. Базыленко протащила доклад на конференцию»[33].

---

[32] Шлык Валерия, Шлык Владимир, Шлык Мария. Студенческие годы Александра Аркадьевича Шлыка // Люди белорусской науки. Минск, 2008. Вып. 2. С. 367.

[33] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 7. Арк. 11. (Пратаколы справаздачна-выбарчых сходаў факультэцкіх камсамольскіх арганізацый БДУ, 26 верас. — 8 кастр. 1949 г.)

І далей: «Комсомольцы факультета разоблачили некоего студента Хадеева. Хадеев в своих высказываниях и докладе, ошибочно представленном на научную студенческую конференцию, охаивал советских писателей, умалял значение русской и советской литературы. Около двух лет он числился студентом нашего факультета, не посещал занятия, не принимал никакого участия в общественной жизни университета. Только притуплением бдительности наших комсомольцев и общественных организаций можно объяснить тот факт, что он числился студентом факультета. По требованию студенчества Хадеев был отчислен из университета. После всего этого на курсах были проведены собрания и беседы, где разъяснялись решения партийных собраний»[34].

Адна з тагачасных студэнтак філфака так узгадвала пра Качароўскага:

«*В. А.*: У нас был такой Кочаровский. Он был секретарём комсомольской организации […] факультета. И он у нас завёл в университете такой военный коммунизм. Он ходил в галифе, он всех чуть ли не готов был строить. И чуть что — всё так громко, всё так решительно.

І. К.: А он не партизаном был, нет?

В. А.: Нет! Он был молодым парнем»[35].

Імя Хадзеева згадвалася яшчэ раз на ІІІ камсамольскай канферэнцыі ўніверсітэта ў справаздачным дакладзе аб працы камітэта ЛКСМБ БДУ, зробленым сакратаром камітэта, аспірантам Аляксандрам

---

[34] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 7. Арк. 15–16.

[35] Беларускі архіў вуснай гісторыі (БАВГ). Фондаўтваральнік Кашталян Ірына. Калекцыя «Штодзённасць беларускага грамадства 1944–1953 гг.». Рэспандэнт Валянціна А., 1930 г. н. Аўдыёінтэрв'ю, ч. 2. 28 лют. 2009 г., Мінск. Архіўны шыфр: 2(2)-54-138. Качароўскі быў ветэранам вайны.

Вашкевічам: «Некоторые руководители научных студенческих кружков формально относились к своим обязанностям, и это приводит к печальным последствиям. Так получилось с формалистическим докладом бывшего студента Хадеева, который был раскритикован студентами и преподавателями. И несмотря на это был протащен научным руководителем тов. Базыленко на конференцию»[36]. І ў іншым месцы: «Комитет комсомола и бюро филологического факультета недостаточно уделяли внимания работе среди несоюзной молодежи. Только этим можно объяснить тот факт, что в университете более двух лет числился студентом и получал стипендию некий Хадеев, который не работал ни в одной общественной организации, не являлся членом их, не посещал занятия. В результате этого он пал так низко, что потерял моральные качества, присущие советскому человеку»[37]. Такім чынам мы даведваемся, што Кім Хадзееў ва ўніверсітэцкія гады нават не лічыўся чальцом камсамола, роўна як і іншых «грамадскіх арганізацый». Далей у дакладзе згадваліся «Князь-возера», А. Шлык і Р. Калпакчы, але ўжо без сувязі з Хадзеевым: «Были прослушаны и обсуждены: опера “Дубровский” и балет “Князь-озеро” в постановке театра оперы и балета. Надо отметить, что обсуждение оперы и балета плохо готовились и в результате были допущены явно формалистические выступления студентами университета Шлыком и Колпакчи»[38].

Такім чынам, у даступных нам архіўных дакументах няма пацвярджэння словам Кіма Хадзеева, што ён зрабіў на адным з факультэцкіх сходаў антысталін-

[36] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 4. Арк. 21. (Пратакол III камсамольскай канферэнцыі БДУ. 16 кастр. 1949 г.)

[37] Тамсама. Арк. 35.

[38] Тамсама. Арк. 42.

скія выказванні. Гэта зусім не значыць, што такіх выказванняў не было. Архіўныя дакументы праходзяць праз шматслойнае сіта самацэнзуры і цэнзуры, цытаваць антыўрадавыя выказванні ў несакрэтных дакументах не было прынята. Але такія выказванні не запомніліся іншым выпускнікам філфака, якія вучыліся ў БДУ ў канцы 1940-х, што дзіўна.

Не дадае больш пэўнасці і даведка з базы дадзеных Міжнароднага Мемарыялу, дзе ўтрымліваецца выпіска з уліковай карткі Ленінградскай спецыяльнай псіхіятрычнай бальніцы на К. Хадзеева. Згодна з ёй, наш герой быў арыштаваны 5-м упраўленнем МДБ БССР (увага!) 6 лютага 1951 г. На час арышту пражываў ён па сваім адрасе ад нараджэння (г. Мінск, вул. Энгельса, д. 50, кв. 11). У графе «Место работы, должность, специальность» стаіць «БОЗ» (без пэўных заняткаў). Артыкул 72 КК БССР (антысавецкая агітацыя), нумар справы: 2261/156 арх. 5. Прыбыў К. Хадзееў у спецпсіхбальніцу з турмы № 1 УМУС г. Мінска. Картка ў турэмнай псіхбальніцы была складзена 20 верасня 1951 г., што прыкладна адпавядае часу прыбыцця. 15 лютага 1954 г. ён быў вызвалены ад прымусовага лячэння паводле прысуду Мінскага абласнога суда ад 30 студзеня 1954 г. і перададзены на парукі свайму бацьку.

Калі верыць гэтай уліковай картцы, то ані ў якім Уладзімірскім цэнтрале (распаўсюджаная легенда) Хадзееў не быў (этап з Мінска ў Ленінград мог ісці праз Маскву, але, даруйце, не праз Уладзімір). І зусім незразумела, што МДБ БССР рабіла цягам амаль двух гадоў паміж выключэннем К. Хадзеева з універсітэта і яго арыштам. Пра гэта, як і пра тое, у чым менавіта заключалася «антысавецкая агітацыя», якую дазваляў сабе К. Хадзееў, мы зможам даведацца толькі з яго крымінальнай справы, якая мусіць захоўвацца ў архівах КДБ Беларусі.

Галоўны «касмапаліт» БДУ

Тут варта даць троху больш шырокі фон для справы з абмеркаваннем «Князь-возера». Адначасова, літаральна на тых самых сходах, на якіх бэсцілі (за вочы) Кіма Хадзеева, бэсцілі (у прысутнасці «вінаватага») і Льва Барага. Ураджэнец Кіева і выпускнік Маскоўскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, Леў Рыгоравіч Бараг (1911–1994) пасля абароны дысертацыі на атрыманне ступені кандыдата філалагічных навук (1938) працаваў у Мінскім педагагічным інстытуце. У вайну ён здолеў эвакуіравацца, а з 1943 г. працаваў дацэнтам БДУ (у той год БДУ аднавіў працу на станцыі Сходня пад Масквой). Леў Бараг быў фалькларыстам, адпаведна, у Беларусі ён займаўся вывучэннем беларускага фальклору. Бараг працаваў на кафедры рускай літаратуры, загадчыкам якой у 1947 г.[39] стаў Іван Васілевіч Гутараў (1906–1967), на той час — кандыдат філалагічных навук. Гутараў адначасова займаў у ЦК КП(б)Б пасаду загадчыка аддзела літаратуры і мастацтва ўпраўлення прапаганды і агітацыі. Паводле Уладзіміра Мехава, Гутараў быў прысланы ў Мінск з Масквы з накіраваннем А. Жданава[40]. А ў Маскве ён не толькі вучыўся ў дактарантуры пры Інстытуце сусветнай літаратуры, але і быў сакратаром партбюро СП СССР.

Бараг, як «занадта разумны», надта ўжо муляў вока Гутараву. 24 красавіка 1948 г. у «Літаратуры і мастацтве» з’явіўся артыкул «Касмапаліты з філалагічнага факультэта», падпісаны І. Айвазавым і М. Нікалаевым. Як указаў Уладзімір Мехаў, Айвазаў — гэта псеўданім Гутарава, а Нікалаеў — тагачаснага галоў-

[39] Упершыню Гутараў узначаліў гэтую кафедру ў 1939 г., але ў сярэдзіне 1940-х (да 1947) ён вучыўся ў дактарантуры ў Маскве.

[40] Мехаў У. Аблога // Полымя. 1991. № 3. С. 193.

нага рэдактара «ЛіМа» Мікалая Горцава[41]. Хаця ў назве артыкула і прысутнічала множнае «касмапаліты», прысвечаны ён быў аднаму чалавеку — Л. Барагу. Паколькі Л. Бараг займаўся кампаратывістыкай, шукаў у беларускіх казках уплывы з іншых рэгіёнаў, а да таго ж быў яўрэем, то ідэальна падыходзіў на ролю «касмапаліта». Да таго ж ён з павагай ставіўся (і не хаваў гэтага) да прац Аляксандра Весялоўскага, дарэвалюцыйнага расійскага фалькларыста, абранага мішэнню ў час ідэалагічных кампаній позняй сталіншчыны. Навуковыя працы Барага ў артыкуле змешваліся з граззю, ды і самога яго лаялі апошнімі словамі. Завяршаўся артыкул слаба замаскаваным заклікам звольніць яго з універсітэта.

Раней, 3 сакавіка 1948 г., «Литературная газета» змясціла нататку з Мінска «Совещание белорусских литературоведов и критиков» за подпісам «наш корр.». Імаверна, што калі Гутараў і не быў тым карэспандэнтам, то падказваў карэспандэнту, што пісаць. Нататка была сціслай справаздачай пра канферэнцыю кіраўнікоў кафедр сацыяльна-эканамічных дысцыплін, педагогікі і літаратуры ў Мінску, а таксама пра нараду крытыкаў, пісьменнікаў і літаратуразнаўцаў і ўдзельнікаў канферэнцыі аб праграмах па беларускай літаратуры для сярэдніх школ. Адзіным аб’ектам нападак у нататцы за «грубыя ідэалагічныя памылкі» і «дыскрэдытацыю народа і яго паэтычнай творчасці» быў Л. Бараг.

А 13 сакавіка 1948 г. у рэдакцыйным артыкуле «Літаратуры і мастацтва» «Узняць узровень крытыкі» пісалася: «Асобныя фалькларысты — Л. Бараг, М. Мееровіч — нядобрасумленна паставіліся да справы збірання і запісу фальклорнай творчасці. Яны выдавалі за высокамастацкія творы народа

[41] Механ У. Аблога. № 3. С. 195.

нізкапробныя і непісьменныя дрындушкі, складзеныя выпадковымі людзьмі. Гэтыя фалькларысты не маглі адрозніць сапраўдныя народныя творы ад падробак пад іх і запаўнялі свае запісы архаічнымі паданнямі, крыху прыстасаванымі да сучасных умоў». У тым жа нумары газеты быў змешчаны скарочаны варыянт даклада Міхася Клімковіча «Беларуская літаратурная крытыка за 1947 год», зробленага на рэспубліканскім сходзе пісьменнікаў. Адным з аўтараў, якіх крытыкаваў М. Клімковіч, быў Л. Бараг, якому дасталося за фармалізм і за… беларускі нацыяналізм. Праўда, лексіка Клімковіча была, як на тыя часы, звышкарэктная, без лаянкі і заклікаў «прыбраць» Барага.

На той час дацэнт Бараг яшчэ ўтрымаўся на сваім месцы. Але ненадоўга. Гутараву вельмі прыдаўся новы імпульс кампаніі па барацьбе з «касмапалітызмам», дадзены артыкуламі ў «Правде» і «Культуре и жизни» ў студзені 1949 г.

15–18 лютага 1949 г. адбыўся XIX з’езд КП(б) Беларусі, на якім са справаздачным дакладам выступіў першы сакратар ЦК КП(б)Б Мікалай Гусараў. Неўзабаве даклад быў апублікаваны. Адным сказам у ім згадваўся і наш герой: «У галіне літаратуразнаўства і літаратурнай крытыкі бязродны касмапалітызм знайшоў сваё выяўленне ў пісаніне Барага і Меерові́ч, якія абвясцілі, што беларускі фальклор ёсць не што іншае, як вынік самых разнастайных, перакрыжаваных заходне-еўрапейскіх уплываў, у тым ліку нават нарвежскіх і дацкіх»[42].

[42] Справаздача Цэнтральнага Камітэта КП(б) Беларусі (З даклада сакратара ЦК КП(б)Б тав. Н. І. Гусарава на XIX з’ездзе КП(б) Беларусі 15 лютага 1949 года) // Літаратура і мастацтва. 1949. 19 лют. С. 3. Марыя Самуілаўна Меерові́ч выкладала ў Мінскім педагагічным інстытуце і пісала дысертацыю па фальклоры. Яна

25 лютага 1949 г. на філалагічнай секцыі навуковай сесіі БДУ Леў Бараг чытаў даклад «Беларуская фантастычная казка і сацыяльная рэчаіснасць». На сесіі, сярод іншых студэнтаў, прысутнічаў Кім Хадзееў. Захавалася анатацыя даклада[43]. Былі ўсе падставы чакаць шальмавання навукоўца, але, як са скрухай заўважыў кіраўнік секцыі, загадчык кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства Іван Шнітко: «Кафедра белорусской литературы не сочла нужным даже присутствовать на докладе. А члены кафедры русской и западно-европейской литературы не сочли нужным выступить по докладу. В результате доклад остался без обсуждения»[44]. Як бачна, філфакаўскія выкладчыкі не гарэлі жаданнем «выкрываць» калегу-«касмапаліта».

4 сакавіка ўніверсітэцкая шматтыражка «За сталінскія кадры» ў рэдакцыйным артыкуле «Па-большэвіцку выканаем рашэнні XIX з’езда КП(б)Б» паведаміла: «Калектыў Універсітэта нясе маральную адказнасць за тое, што яго навуковы супрацоўнік, дацэнт Л. Г. Бараг дапусціў у сваіх даследваннях беларускага фальклора праявы касмапалітызма, на што ўказаў у сваім дакладзе тав. Н. І. Гусараў»[45]. А ў артыкуле Паўла Кавалёва «Да канца разграміць бязродных касмапалітаў» Л. Барагу была адведзеная цэлая часопісная ста-

не толькі страціла працу ў выніку кампаніі 1949 г., але і больш чым на тыдзень затрымлівалася МДБ (паколькі М. Меровіч не агаварыла сябе, яе выпусцілі). Падрабязней гл.: Шульман А. Не потерять достоинства // Мишпоха. 2011. № 29. С. 88–95.

[43] НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 39. Арк. 28–29 адв. (Пратаколы паседжанняў кафедр філалагічнага факультэта БДУ за 1949 г.)

[44] Тамсама. Арк. 19.

[45] У адпаведнасці з тагачасным правапісам: «Л. Г. Бараг», а не «Л. Р. Бараг» і «Н. І. Гусараў», а не «М. І. Гусараў».

ронка (артыкул выйшаў у сакавіцкім нумары «Полымя»)[46].

Шальмаванне Л. Барага адбылося на апісаным вышэй адкрытым партыйным сходзе 9 сакавіка. Сход пачаўся дакладам Івана Чымбурга, які бэсціў Л. Барага са спасылкай на даклад М. Гусарава на з'ездзе партыі[47]. Далей на Барага напусціўся аспірант кафедры беларускай мовы і літаратуры Іван Кудраўцаў. Бараг спрабаваў апраўдвацца, казаць, што «перабудаваўся», «прызнаў свае памылкі». Абараніць Барага (і Івана Матвеенку, пра якога ніжэй) імкнуўся Давід Фактаровіч, загадчык кафедры замежнай літаратуры. Але марна. Дружнай зграяй на Л. Барага накінуліся: старшы выкладчык кафедры рускай літаратуры Раіса Паіна[48], прарэктар БДУ па навуковай працы Аляксей П'янкоў (на той час выконваў абавязкі рэктара), загадчык кафедры беларускай літаратуры Міхась Ларчанка[49], камсамольскі важак філфака Аркадзь Ка-

[46] Кавалёў, П. Да канца разграміць бязродных касмапалітаў // Полымя. 1949. № 3. С. 91–101. Пра Барага на с. 95. Артыкул быў перадрукаваны на рускай мове ў часопісе «Дружба народов» (№ 2. 1949).

[47] Даклад І. Чымбурга не адлюстраваны ў дакументах фонда 205 НАРБ, але азнаёміцца з яго прыкладным зместам можна ва ўніверсітэцкай шматтыражцы: Касмапалітам не месца ў нашым універсітэце! // За сталінскія кадры. 1949. 18 сак., № 8 (31). С. 1.

[48] Паводле аднадушнага прызнання тагачасных студэнтаў філфака (Валянціны А., Берты Кіштымавай, Уладзіміра Мехава), выкладчыца гэтая была бесталаннай. У 1962 г. яе злавілі на плагіяце, за што разбіралі на паседжанні кафедры і на партбюро філфака, але яна да апошняга хлусіла і спрабавала падманнымі спосабамі пазбегнуць адказнасці. Гл.: НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 225. Арк. 35–39. Паіна была вызвалена ад працы ў БДУ з 1 сакавіка 1963 г. па ўласнай заяве.

[49] Абвінавачаны ў 1948 г. у беларускім буржуазным нацыяналізме, Ларчанка, відаць, спадзяваўся «змыць» свой «грэх» перад партыяй агрэсіўнасцю супраць «касмапалітаў». Так ці іначай, а сябе ён не так адмыў, як запляміў.

чароўскі, выкладчык асноў марксізму-ленінізму Міхаіл Прахарэнка, аспірант Юрый Васільеў, загадчык кафедры марксізму-ленінізму Вячаслаў Мацко, дацэнт кафедры беларускай мовы Марыя Жыдовіч. У заключным слове І. Чымбург падсумаваў: «Выступление Барага — это выступление неразоружившегося космополита. Он хотел ввести партийное собрание в заблуждение. Его выступление — политическое двурушничество. Иезуитское выступление Факторовича и выступление Барага — это выступления отъявленных космополитов»[50]. Сярод іншага, сход пастанавіў: «Партийное собрание считает недопустимым пребывание доцента Барага в стенах Белгосуниверситета в качестве преподавателя литературы». А таксама: «Партийное собрание считает неправильным выступление тов. Факторовича, по существу прикрывавшим безродный космополитизм Барага и поручает партийному бюро Университета обсудить поведение тов. Факторовича»[51].

«Літаратура і мастацтва» аператыўна надрукавала рэпартаж са сходу. Пра Хадзеева ў артыкуле не было ані слова, затое Барагу была ўдзеленая асноўная ўвага[52].

Леў Бараг быў звольнены з 15 сакавіка 1949 г. загадам № 53 в. а. рэктара БДУ А. П’янкова ад 14 сакавіка 1949 г.[53] Лісток «За сталінскія кадры» яшчэ двойчы «прайшоўся» па ім: артыкулам І. Старобінца «Шкодная дзейнасць касмапалітаў» (нумар ад 11 сакавіка) і справаздачай з партыйнага сходу ўніверсітэта пад назвай «Касмапалітам не месца ў нашым універсітэце!» (18 сакавіка).

---

[50] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 25.

[51] Тамсама. Арк. 26.

[52] Ачысціць універсітэт ад касмапалітаў і іх падгалоскаў (На адкрытым партыйным сходзе ў Беларускім Дзяржаўным універсітэце імя В. І. Леніна) // Літаратура і мастацтва. 1949. 12 сак. С. 4.

[53] НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 32. Арк. 108.

Але нязгоду з рашэннем партыйнага начальства прадэманстравалі… студэнты. Валянцін Тарас, які паступіў на філфак у 1950 г, так пераказваў тое, што пачуў ад сваіх старэйшых сяброў (Алега Сурскага, Навума Кісліка, Алеся Адамовіча і Мікалая Крукоўскага): «Яшчэ ў 1949-м, калі выганялі Барага, група студэнтаў на чале з Кімам Хадзеевым і Разітай Калпакчы паднесьлі яму на вачах Гутарава і ягонай хэўры кветкі, абдымалі яго са сьлязьмі на вачох. І Хадзеева, і Разіту выключылі з камсамола, трымалі, што называецца, у чорным целе, але тыя і ад Саўсуна з Круцікавай не адвярнуліся і казалі ўсім, што гэта выдатныя навукоўцы і сумленныя людзі»[54]. Трэба сказаць, што В. Тарас не надта дакладны мемуарыст (напрыклад, ён з упэўненасцю сцвярджаў, што К. Хадзееў пазбег зняволення)[55]. Эпізод з паднашэннем кветак Льву Барагу пасля прачытання ім апошняй лекцыі дакладна меў месца, але малаверагодна, што ў ім удзельнічаў К. Хадзееў (на месцы Хадзеева было варта трымацца падалей і ад Барага, і ад былых калег па філфаку, каб не ўцягнуць іх у яшчэ большыя непрыемнасці). Не абавязкова брала ў гэтым удзел і Разіта Калпакчы, хаця апошняе і не выключана.

15 сакавіка адбыўся адкрыты партыйны сход філфака. З асноўным дакладам выступіў І. Гутараў (лішне казаць, каго ён лаяў). Можна здагадацца, якой была танальнасць «антыкасмапалітычных» выступаў Мікалая Арлова, Марыі Абярэмкавай, дэкана філфака Лукі Шашкова, Мікалая Галенкі ды іншых. Спрабаваў нешта тлумачыць Д. Фактаровіч,

---

[54] Тарас В. «Касмапаліты» БДУ // Антысавецкія рухі ў Беларусі, 1944–1956 : даведнік / пад рэд. А. Дзярновіча. Менск : Архіў Найноўшае Гісторыі, 1999. С. 130–133.

[55] Тарас В. На высьпе ўспамінаў. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007. С. 317.

які мусіў апраўдацца за выступ на партыйным сходзе ўніверсітэта[56].

17 сакавіка 1949 г. камітэт ЛКСМБ БДУ на сваім паседжанні выносіў пакаранні студэнткам філфака за апладысменты Льву Барагу. Так, студэнтка 1-га курса літаратурнага аддзялення Тамара Самойлава была выключана з камсамола за тое, што «явилась инициатором организации аплодисментов космополиту Барагу после окончания чтения последней лекции Барагом в университете»[57]. Строгія вымовы з занясеннем у асабовую справу за арганізацыю апладысментаў атрымалі студэнткі 1-га курса Скляр (літаратурнае аддзяленне), Ірына Астрамецкая і Валянціна Пятровіч (аддзяленне логікі), а студэнтка 1-га курса аддзялення логікі Разалія Шмідава атрымала вымову без занясення ў асабовую справу за тое, што «являясь группоргом 1 курса и зная о том, что студенты намерены вознагр[адить] космополита Барага аплодисментами, ничего не сделала для пред[от]вращения этого явления»[58].

Загадам № 60 в. а. рэктара БДУ А. П’янкова ад 23 сакавіка 1949 г. за «ненаведванне заняткаў без уважлівых прычын»[59] Разіта Калпакчы была знятая са стыпендыі, а Тамара Самойлава і шэраг іншых студэнтак 1-га і 2-га курсаў філалагічнага факультэта атрымалі вымовы. Гэтым самым загадам Разіта Калпакчы была вызваленая ад абавязкаў старасты 1-га курса.

Сакратар камсамольскага бюро філалагічнага факультэта А. Качароўскі на справаздачна-выбарчым сходзе камсамольскай арганізацыі факультэта 6 ка-

56 Партыйны сход філфака // За сталінскія кадры. 1949. 18 сак., № 8 (31). С. 2.

57 НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 5. Арк. 26. (Планы работ і пратаколы паседжанняў камітэта камсамола БДУ за 1949 г.)

58 Тамсама. Арк. 26–27.

59 Тамсама. Воп. 6. Спр. 32. Арк. 118. У тэксце загада менавіта так; загады па БДУ ў той час выдаваліся па-беларуску.

стрычніка 1949 г. скардзіўся: «Буржуазные космополиты пытались отравить сознание студентов нашего факультета. На кафедре русской литературы долгое время подвизался безродный космополит Бараг. В докладе на XIX съезде КП(б)Б товарищ Гусаров упомянул о вредных писаниях Барага. Казалось бы, студенты университета поймут серьезность вопроса, поднятого на съезде. И хотя большинство студентов по-партийному восприняло слова товарища Гусарова, нашлись такие, которые аплодировали раскритикованному докладу Барага на научной конференции. Комсомольское бюро не сделало должных выводов из этих выступлений и своевременно не провело соответствующей разъяснительной работы, особенно среди студентов первых курсов. И не случайно, уже после полного разоблачения на партийном собрании деятельности Барага, комсомолки первых курсов отделения логики и литературного Скляр и Самойлова, зная решение партийного собрания, обратились к Барагу с благодарственными речами, при одобрении студентов этих курсов. При обсуждении на комсомольском собрании, студенты-первокурсники заняли неправильную политику круговой поруки. Комсомольская организация осудила поведение этих студентов. Самойлова была исключена из рядов ВЛКСМ, Скляр поняла свою ошибку и ей был объявлен строгий выговор»[60].

Валянціна Пятроўна А., у 1949 г. — студэнтка аддзялення журналістыкі філфака БДУ, так узгадвала пра гэтыя падзеі ў інтэрв'ю гісторыку Ірыне Кашталян: «И вот был у нас Бараг. Этот человек — божьей милостью преподаватель. Он преподавал древнерусскую литературу, [а затым быў выжыты

[60] НАРБ. Ф. 205. Воп. 18. Спр. 7. Арк. 14–15.

Гутаравым з БДУ]. […] Я помню, была такая история. Вот когда Бараг читал последнюю лекцию, и мы знали, что всё, он кончает курс, и больше не будет. И ему преподнесла девочка-студентка, забыла её фамилию, Тамара по-моему её зовут, большой букет цветов. Ну, мы действительно никогда не слышали ничего лучше. Это лучший преподаватель, который был у нас за все годы в университете. И, устроили по этому поводу комсомольское собрание. На комсомольском собрании эту девочку выгнали из комсомола, потом пошло это дальше, партийное собрание»[61].

Пакінула ўспаміны пра гэтыя падзеі і сама Тамара Бурэйка (у дзявоцтве — Самойлава). З іх вынікае, што, калі Л. Бараг дачытваў на філфаку курс старажытнай літаратуры XI–XIII стст., яна «была камсоргам групы і адчувала патрэбу не толькі падзякаваць яму за цікавыя лекцыі, выказаць свае адносіны да артыкулаў настаўніка. Група мяне падтрымала апладысментамі. Але ўжо на перапынку мяне паклікалі да парторга ўніверсітэта Арлова і далі зразумець, што маё выступленне накіравана супраць рашэння партбюро. Тэрмінова быў скліканы камсамольскі сход першага курса філфака, на якім было прынятае рашэнне выключыць мяне з камсамола і прасіць кіраўніцтва ўніверсітэта выключыць з ліку студэнтаў. Было прапанавана галасаваць за гэтую прапанову. Большасць камсамольцаў курса выступіла супраць мяне, але да гонару студэнтаў нашай, беларускай, групы яны галасавалі супраць такога несправядлівага рашэння. […] Я была вельмі ўдзячна сваім аднакурснікам за падтрымку, якая выратавала мяне. Маім абаронцам выступіў і пра-

[61] БАВГ. Архіўны шыфр : 2(2)-54-138.

фесар І. В. Гутараў, ён сказаў, што не дасць мяне ў крыўду, не дазволіць ламаць лёс чалавека»[62].

У спіну Л. Барагу са старонак беларускіх выданняў працягвалі ляцець праклёны: 2 красавіка 1949 г. «Літаратура і мастацтва» надрукавала артыкул Івана Кудраўцава «Касмапаліты і іх падгалоскі» (артыкул амаль цалкам прысвечаны Л. Барагу, «падгалосак» — гэта Д. Фактаровіч), а ў красавіцкім нумары «Полымя» за 1949 г. з'явіўся твор Георгія Шчарбатава «На пазіцыях бязроднага касмапалітызма»[63] (Л. Бараг у ім — толькі адзін з «антыгерояў»).

Леў Бараг яшчэ два гады не мог знайсці сабе працу, пакуль не ўладкаваўся ў Башкірскі педагагічны інстытут ва Уфе (з 1957 г. — Башкірскі дзяржаўны ўніверсітэт), дзе і працаваў да канца сваёй навуковай кар'еры. Ён працягваў займацца ў тым ліку і беларускім фальклорам. У Мінску ў 1969 г. выйшла яго кніга «Беларуская казка. Пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі казкамі», а ў 1978 г. — сістэматычны паказальнік «Сюжэты і матывы беларускіх народных казак»; апрача таго, Л. Бараг займаўся і публікатарскай дзейнасцю.

БДУ ў часы позняга сталінізму

Пад шумок «барацьбы з касмапалітызмам» Гутараў ды іншыя сталіністы звольнілі з БДУ яшчэ некалькіх выбітных спецыялістаў. Так, з даваенных часоў працаваў у БДУ на кафедры рускай літаратуры прафесар Барыс Уладзіміравіч Нейман (пасля таго,

[62] Бурэйка (Самойлава) Т. Наша студэнцкае сяброўства // Наша слова. 2008. 20 лют., № 8 (847). С. 6.

[63] Шчарбатаў Г. На пазіцыях бязроднага касмапалітызма // Полымя. 1949. № 4. С. 126–130.

як большая частка мінскай гуманітарнай інтэлігенцыі была або адпраўлена ў ГУЛАГ, або расстраляна ў 1937–38 гг., з’явілася патрэба зноў, як у пачатку 1920-х, прывозіць выкладчыкаў з Масквы). Нейман, народжаны ў 1888 г., пачаў публікаваць працы па рускай літаратуры XIX ст. яшчэ да Першай сусветнай вайны. У 1949 г. ён перастаў працаваць у Беларусі. І. Гутараў абвінавачваў Б. Неймана, у прыватнасці, у тым, што той пасмеў указаць на ўплыў раманаў Вальтэра Скота на «Капітанскую дачку» Пушкіна (у 1949 г. даследаванне такога ўплыву называлася «ўра-касмапалітызмам і пагромам рускай літаратуры»). Таксама Б. Нейман быў «вінаваты» ў тым, што кіраваў аспірантамі і выступаў апанентам кандыдацкіх дысертацый «у няслушным кірунку». Гутараў пісаў: «У выніку такога “навуковага” кіраўніцтва былі выпадкі штучнай фабрыкацыі кандыдатаў навук па беларускай літаратуры за нізкапробныя і апалітычныя сачыніцельствы. У канцы 1947 г. Інстытут літаратуры, мовы і мастацтва АН БССР прысвоіў ступень кандыдата навук па гісторыі беларускай літаратуры тав. Перкіну за вельмі слабую работу, якая мае рад істотных палітычных памылак. Тав. Перкін прысвяціў сваю дысертацыю трэцціступенным прадстаўнікам польска-шляхецкай культуры Яну Чачоту і Яну Баршчэўскаму, якіх паказваў ледзь ні карыфеямі беларускай літаратуры XIX стагоддзя і гэтым самым узняў польска-шляхецкі напрамак у беларускай літаратуры[64]. […] 2 студзеня 1948 г. пры тым-жа інстытуце адбылася абарона дысертацыі тав. Бас на тэму: “Буралескныя паэмы”, “Энеіда навыварат”, “Тарас на Парнасе” і “Нядзеля Хрыстова і сашэсце яго ў пекла”, якія стаяць у вытокаў

[64] Навум Перкін вымушаны быў абараніць іншую кандыдацкую дысертацыю («Творчасць Аркадзя Куляшова», 1950); аўтарэферат яго дысертацыі 1947 г. адсутнічае ў каталогах бібліятэк Беларусі.

беларускай літаратуры[65]. Гэта "праблема" таксама ніяк не можа служыць аб'ектам навукова-даследчай работы савецкага вучонага ў першую пасляваенную сталінскую пяцігодку. Тут у наяўнасці захапленне старыной, ідэалізацыя буржуазна-дваранскага мінулага і поўны адрыў ад савецкай сучаснасці так як усё выкладанне будавалася на паралелях к захаду. Да такіх вынікаў прывяло нашых маладых навуковых работнікаў кіраўніцтва Неймана»[66].

Была звольненая з БДУ ў 1949 г. Марыя Іванаўна Карнеева-Петрулан, кандыдат філалагічных навук, славістка з дарэвалюцыйным навуковым стажам і з міжнародным імем, якая нават у змрочныя 1930-я публікавалася ў пражскім навуковым часопісе «Slavia». Як і Нейман, яна пачала працаваць у БДУ перад вайной; у 1948/49 навучальным годзе займала пасаду дацэнта на кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства. Праўда, на яе нападалі не так злобна, як на яўрэяў-«касмапалітаў», але ж вінавацілі ў ідэалагічных «грахах». На партыйным сходзе БДУ 24 лістапада 1948 г. І. Матвеенка заявіў: «У нас имеется в Университете доцент Корнеева-Петрулан. Лекции ею читаются очень плохо. Я как секретарь парторганиза-

[65] Ісідар Бас вымушаны быў пераабараняць сваю дысертацыю ў 1954 г., пакінуўшы па-за яе межамі трэцюю з бурлескных паэм (дысертацыя 1947 г. насіла назву «Беларускія камічныя паэмы — "Энеіда навыварат", "Тарас на Парнасе", "Уваскрасенне Хрыстова і сашэсце яго ў пекла"», 1954 г. — «Ля вытокаў рэалізма беларускай літаратуры XIX ст. ("Энеіда навыварат", "Тарас на Парнасе")»). 30 сакавіка 1949 г. на партыйным сходзе БДУ Д. Фактаровіч вымушаны быў абвяргаць абсурднае абвінавачванне, быццам бы не зацверджаную ВАК дысертацыю І. Баса «писали Факторович и Бараг» (НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 17. Арк. 34).

[66] Гутараў І. Супраць космапалітызма ў літаратурнай крытыцы, літаратуразнаўстве і фалькларыстыцы БССР // Весці АН БССР. 1949. № 3. С. 38. Асаблівасці мовы артыкула пры цытаванні захаваны.

ции филфака неоднократно говорил об этом ректору, но получал указания не трогать ее. Она в присутствии студентов каждому коммунисту дает оценку. Ее лекции представляют бред, сумбур. Ректорат и партбюро не серьезно занялось этим вопросом»[67]. 23 снежня на паседжанні партбюро БДУ аспірант Давыд Мельцэр прапанаваў не адкладаць «пытанне Карнеевай-Петрулан»: «На партсобрании был недавно поднят вопрос о преподавании тов. Корнеевой-Петрулан, которая протягивает идеалистические концепции. Партбюро и учебная часть должны поставить этот вопрос на высоту и окончательно решить вопрос о пребывании ее в Университете»[68].

«Прайшоўся» Гутараў у кампанію 1949 г. і па Васілю Рыгоравічу Саўсуне, старшым выкладчыку кафедры рускай літаратуры. Праўда, звольніць яго змог далёка не адразу. Па-першае, нацыянальнасць у таго была недастаткова «касмапалітычная» — украінец. Па-другое, звольніць адначасова палову кафедры было немагчыма — не было б каму чытаць курсы. Васіль Саўсун яшчэ працаваў у БДУ некалькі гадоў. Гутараў пісаў: «Праяўленні касмапалітызма ў адносінах да філасофскай спадчыны рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў, спалучаемых з нізкапаклонствам перад захадам, мелі месца і ў нашай рэспубліцы. У лекцыі сапраўднага члена Таварыства па распаўсюджанню палітычных і навуковых ведаў В. Саўсуна аб Белінскім былі дапушчаны скажэнні, прыніжаючыя Белінскага як мысліцеля. Лектар дагаварыўся да таго, што аб'явіў Белінскага прыхільнікам саліпсізма, хоць і не на працяглы час. У лекцыі не паказваліся перавагі матэрыялістычных поглядаў і дыялектыкі Белінскага над заходне-еўрапейскімі буржуазнымі

[67] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 13. Арк. 101.

[68] Тамсама. Арк. 100.

філосафамі»[69]. Васіль Саўсун у 1920-я гг. скончыў аспірантуру Маскоўскага ўніверсітэта. У 1928 г. ён выступіў адным з аўтараў праграмнага зборніка артыкулаў «Литературоведение» пад рэдакцыяй аднаго з вядучых літаратуразнаўцаў СССР таго часу, прафесара Маскоўскага ўніверсітэта Валяр'яна Пераверзева. Хаця Пераверзеў быў марксістам і базіраваў сваю тэорыю літаратуры на творах Георгія Пляханава, яго школа была разгромлена ў ідэалагічных дыскусіях канца 1920-х — пачатку 1930-х гг. як недастаткова партыйная. У 1938 г. Пераверзеў быў асуджаны на 10 год лагераў, дасталася і яго вучням. В. Саўсун з 1935 па 1947 г. працаваў у Сяміпалацінскім педагагічным інстытуце (да 1935 г. інстытут быў настаўніцкім; былыя студэнты БДУ былі ўпэўненыя, што ў Сяміпалацінску Саўсун быў у ссылцы). У БДУ В. Саўсун працаваў з 1947 па 1952 г. Як і ў выпадку з іншымі выкладчыкамі, якіх выжыў з БДУ Гутараў, былыя студэнты пра Саўсуна распавядалі і пісалі як пра вельмі добрага спецыяліста[70].

Кампанія па барацьбе з «бязродным касмапалітызмам» была не адзінай ідэалагічнай кампаніяй, якая страсала ВНУ СССР, у тым ліку і Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, у познія сталінскія гады. 1948/49 навучальны год пачаўся пад знакам выканання рашэнняў жнівеньскай (1948 г.) сесіі Усесаюзнай акадэміі сельскагаспадарчых навук імя У. І. Леніна (ВАСХНИЛ), на якой Трафім Лысенка (з ведама і пры падтрымцы Сталіна) разграміў сваіх апанентаў-генетыкаў. З-за лысенкаўшчыны ў БДУ былі вызвалены ад выкладання прафесар кафедры заалогіі беспазванковых Георгій Вінберг і дацэнт Аляксей Варанцоў, знятая з паса-

[69] Ільюшын І., Гутараў І. За большэвіцкую партыйнасць у барацьбе супроць касмапалітызма // Большэвік Беларусі. 1949. № 4. С. 50.

[70] Гл., напр.: Тарас В. На высьпе ўспамінаў. С. 318.

ды дэкана біялагічнага факультэта Вольга Акімава[71] (праўда, прафесар Вінберг праз два гады вярнуўся на пасаду загадчыка кафедры).

А ў 1950 г. у выніку перабудовы выкладання мовазнаўства ў святле працы І. Сталіна «Марксізм і пытанні мовазнаўства» ці то быў звольнены, ці то вымушаны быў звольніцца дацэнт кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства Іван Кузьміч Матвеенка, 1899 г. нар., кандыдат філалагічных навук (1947), які працаваў у БДУ з 1947 па 1950 г.[72] Іронія сітуацыі была ў тым, што Матвеенка быў прававерным сталіністам і чытаў курс мовазнаўства, як і было палажана да выхаду названай працы таварыша Сталіна, паводле Мара. Раней Матвеенку разносілі і ў час «антыкасмапаліцкай» кампаніі, на тых самых сходах, што і Барага з Хадзеевым, але не звольнілі, пакольні: а) разносілі ні за што; б) ён не быў яўрэем.

Вялася перманентная чыстка шэрагаў студэнтаў універсітэта ад тых, хто ў час акупацыі быў у СБМ ці нейкім іншым чынам «запляміў сябе». Так, у кастрычніку 1949 г. з камсамола выключылі студэнта філфака Івана Казачонка за тое, што ён «не по-комсомольски отзывался о советском искусстве»[73], дапускаў «восторженные высказывания о Зощенко» і аднекуль ведаў пра выкінутыя цэнзурай фразы з замежных фільмаў, што паказваліся ў СССР[74].

Нават без прыкрыцця шыльдай той ці іншай ідэа-

---

[71] НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 22. Арк. 188–190. (Загады № 108–285 па БДУ за 1948 г.); Тамсама. Воп. 16. Спр. 13. Арк. 140, 143; Яноўскі А., Зельскі А. Гісторыя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў біяграфіях яго рэктараў. Мінск : БДУ, 2001. С. 99.

[72] НАРБ. Ф. 205. Воп. 10. Спр. 493. (Справа аб зацвярджэнні Івана Кузьміча Матвеенкі ў навуковым званні дацэнта); Тамсама. Воп. 6. Спр. 43. Арк. 232.

[73] Тамсама. Воп. 18. Спр. 5. Арк. 64.

[74] Тамсама. Спр. 6. Арк. 100–102.

лагічнай кампаніі звальнялі «в связи с сокращением объёма работы» некаторых выкладчыкаў-габрэяў ды ідэалагічна «варожых» выкладчыкаў або тых, хто па нейкіх прычынах быў палітычна нязручны кіраўніцтву. Так, старшы выкладчык кафедры ўсеагульнай літаратуры Навум Ісакавіч Лапідус быў звольнены загадам рэктара Івана Чымбурга № 185 ад 19 ліпеня 1950 г. (у загадзе яго назвалі па-пашпартнаму — Невахам Ісакавічам)[75]. Праз некалькі тыдняў быў выдадзены іншы загад, і Н. Лапідус застаўся працаваць на філфаку. Але не ўсім так шанцавала. 26 жніўня 1950 г. былі звольненыя выкладчыкі рускай мовы Хава Сямёнаўна Кроль і Яфім Давідавіч Штэйнберг[76].

Замест Б. Неймана і Л. Барага на кафедру рускай літаратуры былі прынятыя маладыя выкладчыкі Леанід Рэзнікаў і Людміла Круцікава. Але і гэтых дваіх Гутараў узненавідзеў як занадта разумных і таленавітых. Барацьбу з імі спрашчала тое, што Рэзнікаў быў «касмапалітам» паводле нацыянальнасці, а Круцікава знаходзілася ў час вайны на акупаванай тэрыторыі. У выніку доўгіх пазіцыйных баталій, з якіх Гутараў не выйшаў адназначным пераможцам, праз два гады абое звольніліся з БДУ і з’ехалі з Мінска[77].

Яшчэ пры жыцці Гутарава вынікі яго кіраўніцтва кафедрай былі публічна прызнаныя сумнымі: «ряд

---

[75] НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 43. Арк. 81. (Загады № 163–237 па БДУ за 1950 г.)

[76] Тамсама. Арк. 161. Пра Хаву Кроль і яе сям’ю гл. успаміны яе дачкі: Лурье Н. А. Воспоминания // Мое местечко (URL: http://shtetle.com/shtetls_minsk/minsk/lurie.html).

[77] Л. Круцікава мела дадатковую прычыну для выезду: яна хацела жыць разам са сваім будучым мужам, пісьменнікам Фёдарам Абрамавым. Пра два гады, праведзеныя ў Мінску, яна напісала ў сваіх мемуарах: Крутикова-Абрамова Л. В поисках истины: воспоминания и размышления о пережитом // Двина. 2011. № 1. С. 123–130; № 2. С. 242–250.

сложившихся научных работников, которые заявили о себе и в науке, и на педагогическом поприще, был, попросту говоря, изгнан с кафедры. Так покинули университет филологи В. Г. Совсун, Т. Н. Васильева, Л. В. Крутикова, Л. Я. Резников. В других вузах страны они получили полное признание». А пра яго працы напісалі: «путаные труды, получившие печальную славу»[78].

Кім Хадзееў быў не адзіным, хто трапіў у тыя гады з БДУ за краты. Як было адзначана ў справаздачным дакладзе сакратара партыйнага бюро БДУ Мікалая Арлова на партыйным сходзе БДУ 24 лістапада 1948 г., студэнт геафака Дамашкевіч быў арыштаваны і асуджаны трыбуналам за «контррэвалюцыйную агітацыю». Відаць па ўсім, ніякай агітацыі ён не праводзіў, а проста дапусціў у нейкіх абставінах неасцярожнае выказванне, бо студэнты факультэта спрабавалі пісаць у Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР калектыўную просьбу аб памілаванні Дамашкевіча (спроба была спынена да адсылкі ліста)[79]. На жаль, невядома, на які тэрмін быў асуджаны гэты студэнт і ці выжыў ён у сталінскіх лагерах.

А вось што распавяла гісторыку Ірыне Кашталян адна з тагачасных студэнтак філфака:

«В. А.: Когда я училась уже в Вешняках в комсомольской школе[80]. Ну, вот нам в уши впиливали всякую там ерунду. И мы как-то пошли обедать, в Москве там на седьмом мебельном какая-то столовая. И там какой-то сидел напротив парень, такой измождённый,

[78] Смирнова И. Кафедра в «круговой обороне» // Советская Белоруссия. 1960. 12 июня. С. 3.

[79] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 13. Арк. 159.

[80] Цэнтральная камсамольская школа ў пасёлку Вешнякі пад Масквой была створана ў 1944 г. У 1960 г. Вешнякі ўвайшлі ў склад Масквы, у 1969 г. школа была пераўтворана ў Вышэйшую камсамольскую школу.

странный. Он так на нас смотрел, мы с Олегом[81] сидим. "Вы, — говорит, — из университета белорусского". Мы говорим: "Да". — "А Вы меня не помните?" И он рассказал, а мы этого не знали. Его арестовали, тоже в связи с этим космополитизмом и выслали... он где-то в Сибири был сколько-то лет.

І. К.: Как фамилия? Это студент был или преподаватель?

В. А.: Это был студент, но я не помню его фамилию. Он сказал, но мы так тогда удивились, мы не знали, что у нас такое было. Он не на нашем факультете. Наверно, там, где он учился, знали, а мы не знали, кто он такой. Но это было, в общем, для нас большим открытием.

І. К.: А в каком году Вы его увидели в Москве?

В. А.: В пятьдесят девятом»[82].

Цяжка сказаць, ці быў гэта Дамашкевіч, ці іншы студэнт. Больш поўную карціну мы маглі б скласці, калі б быў выкананы пункт пастановы Вярхоўнага Савета Беларусі ад 6 чэрвеня 1991 г. «Аб парадку рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій 20–80-х гадоў у Рэспубліцы Беларусь», згодна з якім прадугледжвалася публікацыя спісаў ахвяр рэпрэсій. На жаль, такая публікацыя была няпоўнай.

«Лепшыя гады жыцця ў сэнсе зносінаў»

Прыкладна так ахарактарызаваў Кім Хадзееў гады, праведзеныя ім пад час першага зняволення ў Ленінградскай турэмнай псіхіятрычнай бальніцы (ЛТПБ), вядомай пазней як Ленінградская спецыяльная псіхіятрычная бальніца. ЛТПБ была афіцыйна створана ў 1951 г. у будынку былой жаночай турмы,

[81] Муж рэспандэнткі.

[82] БАВГ. Архіўны шыфр: 2(2)-54-138.

але першыя зняволеныя сталі паступаць у спецыяльна адведзены корпус ужо ў 1948 г. Рэжым псіхіятрычнай турмы быў нашмат больш мяккім, чым у лагерах ці іншых сталінскіх турмах. Катаванні (інсулінавыя шокі, унутрымышачныя ін'екцыі раствору ачышчанай серы, закручванне ў вільготныя прасціны, працяглае ўздзеянне снатворных) прымяняліся рэдка. Харчаванне было лепшым, чым у іншых турмах. Камеры ўдзень адчыняліся, і суседзі маглі бесперашкодна стасавацца. «Б/з/к» («хворыя»-зняволеныя) маглі працаваць у пераплётнай ці кравецкай майстэрнях, на ткацкім станку (зробленым адным са зняволеных), на кухні ці ўборцы двара, але маглі і зусім не працаваць. Зняволеныя маглі атрымліваць пасылкі, лісты, грашовыя пераводы, раз на 10 дзён — рабіць пакупкі ў ларку, два разы на месяц — дасылаць паштоўку родным[83].

У якую кампанію трапіў у псіхіятрычнай турме Кім Хадзееў? Трэба сказаць, у дастаткова добрую. На той час (пачатак 1950-х) ЛТПБ была прыкладна напалову напоўнена палітычнымі зняволенымі, і знайсці сабе сяброў для «палітычных» не было праблемай. Гэта пазней, у 1960-я і 1970-я, псіхіятрычныя турмы будуць выкарыстоўвацца для поўнай ізаляцыі палітвязняў ад сабе падобных.

У размове з Алегам Белавусавым Кім Хадзееў называе сярод сваіх сяброў па псіхіятрычнай турме Юрыя Айхенвальда (праўда, па нейкіх прычынах Айхенвальд у артыкуле «Тэатр у вар'ятні» не згадвае Хадзеева; магчыма, апошні не прымаў удзелу ў самадзейнасці, застаючыся ў тэатры гледачом). Юрый Айхенвальд (1928–1993) — маскоўскі паэт і перакладчык. Дзед Юрыя, літаратурны крытык і публіцыст Юлій Айхенвальд (1872–1928), быў у 1922 г.

[83] Подрабинек А. Карательная медицина. Нью-Йорк : Хроника, 1979. С. 27–32.

высланы з СССР на «філасофскім параходзе». Бацька, эканаміст Аляксандр Айхенвальд (1904–1941), з 1933 г. знаходзіўся ў зняволенні па палітычных абвінавачаннях і быў расстраляны пры адступленні савецкіх войскаў з Арла. Маці Юрыя Айхенвальда Яўгенія Сітнікава была арыштаваная ў 1938 г. і асуджаная асобай нарадай пры НКУС на 8 гадоў зняволення, пасля якога адбывала ссылку ў Карагандзе. Сам Юрый Айхенвальд, студэнт педагагічнага інстытута, у 1949 г. быў арыштаваны і сасланы з Масквы ў Караганду на 10 гадоў «за антысавецкія выказванні», а ў 1951 г. быў арыштаваны ў ссылцы «за тэрарыстычныя выказванні», пасля чаго і трапіў у Ленінградскую турэмную псіхіятрычную бальніцу. Пасля выхаду з бальніцы і рэабілітацыі ў 1955 г. Айхенвальд скончыў педагагічны інстытут і працаваў настаўнікам літаратуры ў школе, але ў 1968 г. быў звольнены за тое, што падпісаў ліст пратэсту супраць суда над Аляксандрам Гінзбургам і Юрыем Галанскавым. У далейшым ён стаў «вольным мастаком», працаваў як літаратурны і тэатральны крытык, перакладаў п’есы для тэатра, публікаваў вершы і прозу ў сам- і тамвыдаце.

Таксама Кім Хадзееў назваў сярод сяброў па няшчасці Аляксандра Асаркана (1930–2004), маскоўскага тэатральнага крытыка і літаратара, які ў пачатку 1980-х гг. эміграваў у ЗША. Асаркан трапіў у ЛТПБ пазней за Хадзеева і Айхенвальда: арыштаваны ён быў 1 лютага 1952 г. Абвінавачвалі яго, як і іншых, па артыкуле 58-10 КК РСФСР («антысавецкая агітацыя і прапаганда»). Выйшаў ён з ЛТПБ хутка, у 1953 г. Пасля выхаду з турмы Асаркан стаў вядомы не толькі апублікаванымі тэкстамі, але і ладам жыцця. Асаркан, майстар вуснага расказу (не апавядання, а менавіта расказу), ператварыў сваё жыццё ў своеасаблівы перфоманс. Многія маладыя прадстаўнікі маскоўскай

інтэлігенцыі 1960–70-х трапілі пад яго ўплыў як настаўніка (хаця Асаркан нібыта нічому і не вучыў). Таксама Асаркан вядомы сваімі паштоўкамі, якія дасылаў нават з Масквы ў Маскву сваім сябрам — удзельнікам дыялогу па пошце. Пазней, праўда, ён дасылаў іх ужо не з Масквы, а з Чыкага. Паштоўкі гэтыя былі гэтакім мэйл-артам, хаця і зусім не разлічаным на галерэйнае ці музейнае існаванне[84]. Адна позняя (канца 1990-х гг.) паштоўка Асаркана да Хадзеева была апублікавана ў каляровай уклейцы да кнігі ўспамінаў «Ким. Великий прохожий. Вероятные истории».

Аднаго чалавека Кім Хадзееў у размове з Алегам Белавусавым не згадаў, але яны дакладна пазнаёміліся і пасябравалі ў псіхіятрычнай турме. Гэта Павел Уліцін (1918–1986), расійскі авангардны пісьменнік. Упершыню Уліцін, тады студэнт маскоўскага Інстытута філасофіі, літаратуры і гісторыі, быў арыштаваны ў 1938 г., але праз 16 месяцаў выпушчаны на свабоду «па камісіі» (жорстка збіты на допытах, ён стаў інвалідам). Раннія творы Уліціна былі канфіскаваныя пасля арышту ў 1952 г. за спробу прайсці ў пасольства ЗША ў Маскве і ў вынікуператрусу ў яго дома 7 лютага 1962 г. Пазнейшыя творы хадзілі ў самвыдаце і фрагментарна публікаваліся ў тамвыдаце, але на радзіме сталі выходзіць у 1990-я ў часопісах і асобнымі кнігамі толькі з 2002 г. Творы Уліціна — своеасаблівы маналог свабоднымі асацыяцыямі, нястрыманы палёт думкі аўтара, у якім ён спасылаецца на падзеі ўласнага жыцця і згадвае асабіста знаёмых яму людзей, а таксама абапіраецца на вельмі шырокі пласт літара-

---

[84] Падрабязна пра гэтыя паштоўкі і пра самога Асаркана можна прачытаць у артыкуле Міхаіла Айзенберга «Открытки Асаркана», скарочаная версія якога пабачыла свет у часопісе «Знамя» (2005. № 11), а поўная ў дзевяці частках выйшла ў 2006 г. на сайце stengazeta.net.

туры (уключна з аўтарамі, забароненымі ў СССР, як Оруэл) і аперуе гістарычнымі асобамі і звязанымі з імі падзеямі. У сваіх творах (у тым ліку ў нядаўна апублікаванай кнізе «“Четыре кварка” и другие тексты») Уліцін не раз згадвае і сваіх знаёмых па Ленінградскай турэмнай псіхіятрычнай бальніцы, дзе ён правёў амаль тры гады (1952–1954). Шмат разоў згадваў Уліцін у сваіх творах і Хадзеева.

Іншых людзей з асяродку, у якім знаходзіўся ў псіхіятрычнай турме К. Хадзееў, можна ўявіць па артыкуле Ю. Айхенвальда «Тэатр у вар’ятні», які публікуецца ў дадзеным зборніку дакументаў.

«Агітацыя і прапаганда» праз пасярэдніцтва самвыдата

Пра другую справу Хадзеева і звязаныя з ёй падзеі былі напісаны ўспаміны Марыянай Някрасавай[85], Сямёнам Букчыным[86], Сяргеем Ваганавым[87]. У інтэрв’ю распавёў пра справу і Эдуард Гарачы[88].

---

[85] Некрасова М. Татьянин день // Ким. Великий прохожий. Минск, 2019. С. 53–61.

[86] Букчин С. Записки побежденного. Минск : Зміцер Колас, 2016. С. 101–103, 297, 300. Гл. таксама: Букчин С. Жизнь как хохма и прикол. О романе Владимира Некляева «Автомат с газировкой с сиропом и без» // Букчин С. Кабаре на сцене и в жизни: Заметки на темы литературы, театра и кино. Санкт-Петербург : Невский простор, 2017. С. 107–122. Рэцэнзія ўпершыню апублікавана ў газеце «Народная воля» (2013. 12 сак.).

[87] Ваганаў С. Імя Мельцэрзона // Ваганаў С. Мосцік над вечнасцю : нарысы і эсэ. Смаленск : Інбелкульт, 2016. С. 166–169.

[88] Белохвостик Н. Актер Эдуард Горячий о Минске 60-х: «Мне повезло — посадили и все. А многих выгнали из комсомола» // Комсомольская правда в Белоруссии. 2013. 7 марта.

Пасля свайго вяртання ў Мінск з Ленінграда ў 1954 г. Кім Хадзееў завяршыў вышэйшую адукацыю і ў 1956 г. атрымаў дыплом па спецыяльнасці «Руская мова і літаратура». Праўда, зрабіў ён гэта не ва ўніверсітэце, а ў Мінскім педагагічным інстытуце імя Максіма Горкага. Былы аднакласнік Кіма Хадзеева, лаўрэат Нобелеўскай прэміі Жарэс Алфёраў пісаў, што Хадзееў нават паступіў быў у аспірантуру і здаў кандыдацкія іспыты, але з аспірантуры быў адлічаны за тое, што «организовал кружок молодых людей — студентов и аспирантов университета и других вузов», які «регулярно собирался на своеобразные семинары для обсуждения политических проблем»[89]. У далейшым Хадзееў працаваў на розных працах. Апошняя яго пасада перад другім арыштам — інструктар аддзела кніжнага гандлю аблспажыўсаюза[90].

Ён не губляў сувязі з некаторымі людзьмі з тых, з кім пазнаёміўся ў зняволенні, абрастаў новымі маскоўскімі і ленінградскімі знаёмствамі. Але абрастаў і новымі знаёмствамі мінскімі. Так, на непрацяглы час у сярэдзіне 1950-х уваходзіў у кампанію Хадзеева Валянцін Тарас. Прычынай свайго аддалення ад Хадзеева Тарас назваў відавочную наяўнасць стукачоў у ягоным асяроддзі[91].

У пачатку 1960-х у кампанію Кіма Хадзеева ўваходзілі як прадстаўнікі «залатой моладзі» (сын пісьменніка Піліпа Пестрака Анатоль, сын дэкана тэатральнага факультэта тэатральна-мастацкага інстытута Піліпа Коблі Юрый), так і менш відныя па-

---

[89] Алфёров Ж. Наука и общество. Санкт-Петербург : Наука, 2005. С. 151.

[90] Гл. ілюстрацыйную ўклейку да кнігі: Ким. Великий прохожий.

[91] Тарас В. На высьпе ўспамінаў. С. 317.

ходжаннем, але таксама цікаўныя да непадцэнзурных размоў і кніг студэнты.

Крымінальная справа 1962 г. аб'яднала Уліціна, Асаркана і Хадзеева. Ці то сам Хадзееў, ці то хтосьці іншы па яго просьбе прывёз з Масквы ў Мінск кнігі Уліціна «Табу» і «Анти-Асаркан». Кнігі гэтыя цыркулявалі па Мінску з лёгкай рукі Хадзеева. Сярод іншых, чытаў іх сам і даваў пачытаць іншым акцёр тэатра юнага гледача Эдуард Гарачы. Што гэта былі за кнігі, мы можам уявіць, супаставіўшы апублікаваныя творы Уліціна гэтага перыяду[92] са змешчанымі ў дадзеным зборніку заключэннем і даведкай пракурора А. Бабенкі па справе Э. Гарачага.

25 студзеня 1962 г. быў затрыманы, а затым трапіў пад арышт Кім Хадзееў. У той самы дзень быў арыштаваны і Эдуард Гарачы. У Мінску былі дапытаныя многія сябры Хадзеева. А ў Маскве (са значнай затрымкай) па справе Хадзеева і Гарачага прайшлі вобшукі ў Паўла Уліціна (7 лютага) і Аляксандра Асаркана. Пры вобшуках былі забраныя творы Уліціна і лісты Хадзеева і Хадзееву, пры гэтым сам Уліцін не трапіў ані ў статус абвінавачанага, ані ў статус падазраванага. Парадокс у тым, што творы Уліціна былі прызнаныя «антысавецкімі», а сам Уліцін не хаваў, што перадаваў іншым людзям свае машынапісы — а гэта ўжо «распаўсюд» (адпаведна, Уліціну пагражаў артыкул 70 КК РСФСР «антысавецкая агітацыя і прапаганда»)[93].

---

[92] Адзіныя вядомыя творы Уліціна, напісаныя да вобшуку 1962 г., — «Хабаровский резидент (дайджест)» (URL: https://rvb.ru/ulitin/khabarovskiy_rezident/index.htm) і «Детективная история» (URL: https://rvb.ru/ulitin/detectiv/index.htm). Яны апублікаваныя толькі ў інтэрнэце. У «Детективной истории» Кім Хадзееў фігуруе некалькі разоў.

[93] Павел Уліцін сам задаваўся пытаннем, чаму яго не арыштавалі: «Один раз и вышла одиозная книга под названием «Табу», из-за которой пострадал наш общий друг. В разной степени это

Логіку кадэбістаў можна зразумець наступным чынам: у маскоўскіх працы і так хапала, і планавыя паказчыкі па раскрыцці дзейнасці антыўрадавых груп ды індывідаў яны выконвалі. На гэтым фоне адзін асобна ўзяты літаратар, які ціха займаўся стварэннем вельмі малатыражных машынапісаў, не быў той рыбай, якую трэба лавіць. А вось мінскім працы бракавала, таму з любой мухі паложана было раздзьмуць слана. Пакуль Хадзееў з Гарачым утрымліваліся ў следчым ізалятары, Уліцін не мог сядзець склаўшы рукі і чакаць арышту — ён працягваў пісаць. Крымінальная справа, якая навісала і над ім, знайшла непасрэднае адлюстраванне ў яго творах, напісаных у 1962 г. Вось, напрыклад, цытата з «Удара»:

«А если докажут, что эти два террориста занимались только чтением еще не опубликованных произведений, как ты думаешь, может, все еще о б о й д е т с я? Ой, хотя бы! Автор "Анти-Асаркана" распространял "Анти-Асаркана" только среди Асаркана. Асаркан распространял "Анти-Асаркана" только среди Хадеева. Хадеев распространял "Анти-Асаркана" только среди Горячего. Горячий распространял "Анти-Асаркана» только среди города Минска. […] Все письма у этого террориста работают не на расстрел, а на принуд. лечение»[94].

Справа 1962 г. моцна паўплывала на стыль Уліціна. Як пісаў ён сам па гарачых слядах, «с 7 февраля

коснулось всех. Один был в концертном лагере, другой в псих. больнице. А почему не арестовали автора? Вот и я то же спрашивал. Мне ответили: решения не было. Не было решения. Пока» (Улитин П. «Четыре кварка» и другие тексты. Москва : Новое литературное обозрение, 2018. С. 49).

[94] Улитин П. «Четыре кварка» и другие тексты. С. 313. Аркуш датаваны 14 лютага 1962 г. «Удар» — на с. 310–318. Гл. таксама «Печать № 5» (с. 319–332), с. 469 ды іншыя месцы кнігі.

1962 года в творчестве Юл. Айтна[95] начинается новый этап: писать так, чтобы не было возможностей для идентификации»[96]. І сапраўды, у далейшым проза Уліціна яшчэ больш напаўняецца паўнамёкамі, зразумелымі вельмі вузкаму колу, а любыя выразы, якія можна было б кваліфікаваць як «антысавецкія», з яе выпараюцца: «Я и слов-то таких не употребляю на своей машинке: “сталинские преступления”, “этический знак эпохи”. Впрочем, мне тоже пришлось отказаться от таких слов, как “комедия всенародного голосования”, например»[97].

Тут, раз ужо з’явілася слова «тэрарысты», варта прывесці звесткі з другой уліковай карткі ЛСПБ да Кіма Хадзеева. Адрас месца жыхарства: Мінск, вул. Энгельса, 32а, кв. 11. Месца працы, пасада: Мінскі аблспажыўсаюз, ст. інструктар. Нацыянальнасць: рускі. Партыйнасць: [пропуск]. Арыштаваны 25.01.62. Артыкул КК: «67 ч. 1 — террористич. акт». Орган, якім арыштаваны: сл[едчы] аддзел КДБ пры СМ БССР. Нумар справы: 266 арх. 1. Картка складзена ў СПБ г. Ленінграда 29.05.62. Прыбыў са следчага ізалятара КДБ г. Мінска. Вызвалены ад прымусовага «лячэння» 8 ліпеня 1963 г. згодна з прысудам Мінскага абласнога суда ад 25 чэрвеня 1963 г.

У Крымінальным кодэксе БССР 1960 г. артыкул 67 — гэта «антысавецкая агітацыя і прапаганда» («тэрарыстычны акт» — артыкул 63). Праўда, у Крымінальным кодэксе РСФСР 1960 г. артыкул 67 — «террористический акт против представителя иностранного государства». Намёкі Уліціна і ўліковая картка (калі толькі ў яе не закралася памылка) ускосна пацвярджаюць распаўсюджаную легенду, што спачат-

[95] Псеўданім Уліціна.

[96] Улитин П. «Четыре кварка» и другие тексты. С. 313.

[97] Тамсама. С. 22.

ку Хадзеева спрабавалі «раскруціць» на прызнанні аб «тэрарыстычных задумах».

Эдуард Гарачы быў асуджаны судовай калегія па крымінальных справах Вярхоўнага суда БССР 6 чэрвеня 1962 г. па артыкуле 67 КК БССР («антысавецкая агітацыя і прапаганда») на 2 гады зняволення. Тэрмін ён адбываў у мардоўскіх лагерах для палітзняволеных, адбыў яго цалкам. Рэабілітаваны Пленумам Вярхоўнага суда БССР 9 снежня 1983 г.

Многія з кола Кіма Хадзеева ў 1962 г. былі выключаны з камсамола і (або) з інстытутаў. Прынамсі, у БДУ выключэнні суправаджаліся факультэцкімі і ўніверсітэцкімі камсамольскімі сходамі, на якіх распякалі «вінаватых» у сяброўстве з «антысаветчыкам» і нават у чытанні «антысавецкай» літаратуры.

Напрыклад, з філалагічнага факультэта БДУ быў выключаны Сяргей Буткевіч. Цікава прасачыць па дакументах БДУ, як матывавалася яго выключэнне з універсітэта. Згодна з успамінамі Сямёна Букчына, матывацыя для выключэння з камсамола на факультэцкім камсамольскім сходзе была адназначна палітычная. Аднак дацэнт Вера Захарава, сакратар партбюро філфака, у дакладзе «Об усилении партийного влияния на работу общественных организаций» на партыйным сходзе філфака 14 лютага 1962 г. прадставіла іншыя падставы: «Буткевич на этом курсе без уважительных причин пропустил 72 часа. Ещё раньше он ушёл из общежития и жил без прописки на частной квартире, а затем у друзей, о которых курс почти ничего не знает. Студенты ждали, когда его за неуспеваемость и непосещение лекций исключат из университета»[98]. Чым далей, тым больш вынаходлівымі робяцца партыйна-ўніверсітэцкія чыноўнікі. Намесніца сакратара факультэцкага партбюро кандыдат

[98] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 225. Арк. 82.

філалагічных навук Соф’я Лысенка ў дакладзе «Исполнение требований Программы и Устава КПСС, директив партии в партийной организации филологического факультета» на закрытым партыйным сходзе філфака 22 сакавіка 1962 г.: «За недисциплинированность, безобразное поведение в ресторане исключен из университета студ[ент] 4 к[урса] (рус[ского] от[деления]) Буткевич»[99]. Сяргей Буткевіч быў афіцыйна выключаны з універсітэта загадам № 93 рэктара Антона Сеўчанкі ад 22 сакавіка 1962 г. з усёабдымнай фармулёўкай «за аморальное поведение, порочащее высокое звание студента», падставамі для выключэння паслужылі «письмо начальника Городского отд[еления] милиции и резолюция ректора»[100].

Пасля смерці С. Буткевіча яго жонка Інэса згадвала пра яго студэнцкія гады: «Почти все свободное время он проводил в библиотеке им. Ленина. Там же познакомился с Кимом Ивановичем Хадеевым, который уже успел побывать в местах не столь отдаленных за антисоветскую пропаганду. Они активно общались. Были среди “инакомыслящих” и провокаторы. Правда, Сергея не судили, а взяв подписку о невыезде, через день вызывали на допросы в КГБ. Тогда по делу проходило 67 человек»[101].

Сяргей Буткевіч пераехаў у Віцебск і працаваў шліфоўшчыкам на Віцебскім заводзе заточных станкоў. Праз год, атрымаўшы рэкамендацыю з месца працы, ён вярнуўся ва ўніверсітэт і працягнуў навучанне. Праўда, не ўсе камуністы філфака былі задаволеныя такім ходам падзей. Напрыклад, на факультэцкім пар-

[99] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 225. Арк. 68.

[100] Тамсама. Воп. 8. Спр. 1. Арк. 229.

[101] Инесса Буткевич: «Сережа обладал всеми качествами настоящего мужчины…» : Беседовал Владимир Жигулов // Народная воля. 2011. 7 кастр. С. 6.

тыйным сходзе 25 сакавіка 1963 г. студэнт Аляксандр Цалко заявіў: «В прошлом году проводилось комсомольское собрание, где был исключён из комсомола, а также университета т. Буткевич. Но в этом году он восстановлен и это отрицательно влияет на воспитательную работу среди студентов». Выкладчыца гісторыі партыі Надзея Хрыпко дадала: «Не нужно было его восстанавливать. Это человек, который считает себя выше всех, умнее всех»[102].

Як бачым, вельмі часта мова архіўных дакументаў «непразрыстая»; п’яныя бойкі, палавыя эксцэсы, злачынствы, палітычная нядобранадзейнасць апісваліся аднолькавымі фразамі, каб іх немагчыма было адрозніць. Зрэдзьчас згадкі пра Хадзеева і яго сяброў-студэнтаў з’яўляліся і ў друку. Універсітэцкая шматтыражка (перайменаваная ў 1955 г.) змясціла артыкул пра камсамольскі сход хімфака, на якім выключылі з камсамола Анатоля Пестрака. А. Пестрак на сходзе прызнаў сябе вінаватым: «У мяне не хапіла смеласці і прынцыповасці парваць з маральна разлажыўшайся групай Хадзеева». Праўда, з артыкула немагчыма зразумець, у чым жа менавіта заключалася «маральнае разлажэнне» групы. Адзіная канкрэтызацыя абвінавачання: «збіраліся ў Хадзеева, гулялі ў бязглуздую гульню “лухта”»[103].

А ўжо пасля другога выхаду К. Хадзеева з ЛСПБ у трох нумарах «Советской Белоруссии» (ад 13, 14 і 17 верасня) з’явіўся даўжэзны артыкул «Пропаганда со взломом. О некоторых формах и методах идеологических диверсий империализма». У артыкуле

---

[102] НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 244. Арк. 11–12.

[103] Шохан, Д., член камітэта камсамола універсітэта. А гэта магло не здарыцца… // Беларускі універсітэт. 1962. 11 крас., № 13 (483). С. 2.

прапаганда ЗША, Вялікабрытаніі, Заходняй Германіі ды Ізраіля прадстаўлялася як абсалютнае зло, якому трэба паставіць надзейны заслон, бо як толькі заслон саслабне — з'явяцца Хадзеевы. Не зусім, праўда, зразумела, як можна было паставіць такі заслон, бо, згодна з артыкулам, кожны турыст з названых краін, кожны музыка, які прыехаў на гастролі, — патэнцыйны «ідэалагічны дыверсант». А СССР пры гэтым адкрываўся для знешняга свету, павялічваў колькасць турыстаў (у абодва бакі), колькасць навуковых і студэнцкіх абменаў. Ну, калі «ідэалагічна шкодныя» замежныя выданні яшчэ можна было адлавіць на мытні, то заглушыць усе да адзінай «ідэалагічна шкодныя» музычныя радыёперадачы нават у СССР не спрабавалі. Вось як выглядаў пасаж пра кампанію Хадзеева:

«Особенно стремится империалистическая пропаганда развратить — духовно и морально — советскую молодежь. В статье, опубликованной в американском журнале "Кольерс", прямо говорится, что одним из методов подготовки войны с СССР является моральное разложение молодежи. Необходимо добиться, ставит журнал задачу, чтобы в будущей войне не было "Молодой гвардии", не было Космодемьянской и Матросова.

Вот чего захотели! Вот куда направлено острие их пропагандистских усилий! Разве не ясно, что этим проискам надо противопоставить повседневную воспитательную работу. И как только она ослабевает — появляется щель, в которую пролазят враги. Года два назад некий Хадеев сумел сколотить в Минске группу "стильной" молодежи, в которой проповедовал дух упадничества, пессимизма и антипатриотического нигилизма. Конечно же, такое влияние — непосредственная подготовка к предательству, к измене Родине. Хадеевы слишком редки и ничтожны, чтобы делать

погоду. Но именно они — “лакомый кусочек” для империалистических разведок и пропагандистов»[104].

Пасля выхаду з псіхіятрычнай турмы Кім Хадзееў працягнуў гуртаваць вакол сябе кампаніі маладых і не толькі людзей ды па-іншаму актыўна ўдзельнічаць у мінскім культурным жыцці. Саджаць яго больш не саджалі, але і пра рэабілітацыю звестак у нас няма. Не выключана, што ён дагэтуль не рэабілітаваны (не таму, што «органы» пайшлі на прынцып, а проста па недаглядзе).

Характарыстыка дакументаў, якія публікуюцца

У дадзены зборнік уключана 28 дакументаў, 22 з якіх складаюць адзіны комплекс (знаходзяцца ў адной архіўнай справе). Дакументы гэтыя разнародныя: як вуснагістарычныя, так і пісьмовыя; з дзяржаўных, грамадскіх і прыватных збораў. Большасць дакументаў публікуецца ўпершыню.

Першым публікуецца транскрыпт тэлеперадачы «Бар “У Олега”» (вядучы — Алег Белавусаў) з удзелам Кіма Хадзеева, бо такім чынам даецца магчымасць пабачыць погляд самога Хадзеева на яго раннюю біяграфію і абедзве крымінальныя справы. Відэазапіс тэлеперадачы быў аблічбаваны некалькі год таму Андрэем Скуратовічам і выкладзены ў інтэрнэт са згоды праваўладальніка[105]. Нашто ў такім разе публікаваць

[104] Андреевич А. Пропаганда со взломом. О некоторых формах и методах идеологических диверсий империализма // Совет. Белоруссия. 1963. 17 сент. С. 3.

[105] Відэа передачы пры публікацыі было разбіта на дзве часткі. Частка першая: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=396446227174215&id=100004265230059. Частка другая: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=396463033839201&id=100004265230059. Дата звароту: 27.01.2020.

тэкст тэлеперадачы? Па-першае, тэкставы варыянт дае магчымасць індэксаваць, знаходзіць персанажаў і сюжэты праз паказальнік імёнаў і машынны пошук. Па-другое, тэкставая публікацыя дазваляе пракаментаваць рэаліі, мала вядомыя сучаснаму (асабліва маладому) гледачу і чытачу. Па-трэцяе, размешчаныя ў інтэрнэце матэрыялы, як паказвае практыка, маюць тэндэнцыю праз нейкі час з інтэрнэту бясследна знікаць. Транскрыпт публікуецца з некаторымі скарачэннямі, усе яны агаворана ў каментарах. Тэкст тэлеперадачы «Бар "У Олега"» перададзены блізка да арыгінала, але з некаторым скарачэннем уводных слоў, выклічнікаў, празмерных паўтораў, недагавораных слоў. Раней урыўкі з яе публікаваліся ў артыкуле Аляксандра Сушкова «Пепел и дым», с. 331–337).

Другім публікуецца артыкул «Падгалоскі эстэцтвуючых фармалістаў» са шматтыражнай газеты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта «За сталінскія кадры», падпісаны П. Новікавым. Правапіс артыкула прыведзены ў адпаведнасць з сучаснымі нормамі. Артыкул публікуецца, бо газета «За сталінскія кадры» стала бібліяграфічнай рэдкасцю, яе падшыўкі за 1949 г. у бібліятэках Беларусі няма. Артыкул перадрукоўваецца паводле асобніка, які захоўваецца ў фондах Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург).

Трэцяй публікуецца вытрымка з пратакола паседжання партыйнага бюро БДУ ад 23 сакавіка 1949 г. На паседжанні, сярод іншага, разбіралася персанальная справа студэнта Аляксандра Шлыка.

Чацвёртым публікуецца інтэрв'ю з Уладзімірам Львовічам Мехавым (Няхамкіным), праведзенае мной у 2014 г. Уладзімір Мехаў (1928–2017) — вядомы беларускі журналіст. Пасля заканчэння аддзялення журналістыкі філфака БДУ ў 1950 г. ён працаваў

у «Чырвонай змене», «Літаратуры і мастацтве», на беларускім радыё. Пад час правядзення кампаніі па барацьбе з «касмапалітызмам» ён адначасова вучыўся на філалагічным факультэце БДУ і працаваў і ў газеце «Літаратура і мастацтва», і ў шматтыражцы «За сталінскія кадры». Адпаведна, ён меў унікальную магчымасць назіраць за падзеямі адначасова з некалькіх ракурсаў. У. Мехаў апублікаваў успаміны пра 1949 г. на філфаку БДУ[106], але ва ўсіх трох іх версіях галоўны фокус — на Льву Барагу. У інтэрв'ю ж была зроблена спроба пагутарыць пра іншых удзельнікаў падзей. Інтэрв'ю публікуецца ў вытрымках. Апушчаны тыя месцы, у якіх размова ішла не пра Кіма Хадзеева і не пра БДУ ў другой палове 1940-х — пачатку 1950-х гг. (у большасці выпадкаў скарачэнні не агаворваюцца). На жаль, у час правядзення інтэрв'ю памяць ужо падводзіла майго суразмоўцу, ён часта запінаўся, не заканчваў думкі; таму тэкст інтэрв'ю дастаткова глыбока адрэдагаваны (выкінутыя ўводныя словы, абарваныя фразы і да т. п.).

Пятым публікуецца тэкст, напісаны ў гады «перабудовы» маскоўскім паэтам і перакладчыкам Юрыем Айхенвальдам. Успаміны «Тэатр у вар'ятні» былі напісаныя Айхенвальдам для часопіса «Тэатр», але так і не апублікаваныя пры яго жыцці. У архіве гісторыі іншадумства ў СССР Міжнароднага Мемарыяла (Масква) захоўваецца рукапіс артыкула са шматлікімі аўтарскімі праўкамі (Ф. 197. Воп. 1. Спр. 6. Без пагінацыі). Упершыню артыкул быў апублікаваны (з нязначнымі скарачэннямі і без каментароў) у газеце

[106] Мехаў У. Аблога. С. 193–195; Мехов В. Изгнание // Труд в Беларуси. 2000. 5 окт. С. 18; Мехов В. Во мраке девятого вала (1945–1953) // Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Минск, 2007. Вып. 3. С. 327–337.

«Народная воля» (2019. 30 ліп. С. 7–8). У дадзенай публікацыі тэкст прыводзіцца цалкам (месцы, дзе не атрымалася расчытаць рукапіс, агавораны ў каментарах). Паколькі рукапіс мае вельмі шмат аўтарскіх выпраўленняў, не ўсе з іх атрымалася адлюстраваць у каментарах (каментары перавысілі б памер самога артыкула).

Далей публікуюцца дваццаць два дакументы — якія складаюць адзіны комплекс і знаходзяцца ў справе нагляднага вядзення Пракуратуры СССР па справе Кіма Хадзеева і Эдуарда Гарачага (Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі. Ф. Р8131. Воп. 31. Спр. 92547). У дадзеным зборніку архіўная справа публікуецца цалкам, без купюр. Зроблена гэта з некалькіх прычын: некаторыя дакументы адлюстроўваюць змест кніг Паўла Уліціна, за распаўсюд якіх быў асуджаны Эдуард Гарачы і накіраваны ў псіхіятрычную турму Кім Хадзееў; іншыя дакументы дазваляюць нам даведацца пра дастаткова цікавае абмеркаванне ўнутры сістэмы КДБ і адпаведнага аддзела пракуратуры пытання, ці з'яўляўся распаўсюд кніг П. Уліціна «антысавецкай агітацыяй і прапагандай»; нарэшце, з тлумачэнняў Аляксандра Асаркана мы маем магчымасць даведацца пра ўзаемаадносіны герояў гэтай гісторыі і пра ацэнку Асарканам прозы Уліціна. Зразумела, што чытаць гэтыя тлумачэнні трэба, зыходзячы з таго, што Асаркан чакаў падвоху і стараўся адвесці Уліціна з-пад магчымага крымінальнага пераследу (адсюль і рэзкая характарыстыка Э. Гарачага).

Апошнім публікуецца пратакол вобшуку ў Паўла Уліціна, які адбыўся 7 лютага 1962 г. Ацалела незавераная машынапісная копія пратакола, зробленая, хутчэй за ўсё, П. Уліціным. Копія захоўваецца сярод іншых папер асабістага архіва П. Уліціна ў зборы Міхаіла Айзенберга (Масква). Дакумент публікуец-

ца паводле ранейшай інтэрнэт-публікацыі ў праекце «Русская виртуальная библиотека»[107]. Факсіміле першай старонкі дакумента публікавалася ў каляровай уклейцы да кнігі П. Уліціна «“Четыре кварка” и другие тексты».

* * *

Пры публікацыі машынапісных дакументаў з рукапіснымі пазнакамі, рукапісных дакументаў на бланках, выробленых у друкарні, і машынапісных дакументаў на бланках тэкст бланка перадаецца тлустым шрыфтам, тэкст машынапісу — звычайным шрыфтам, тэкст рукапісу — курсівам.

Напісаныя скарочана словы ўзнаўляюцца ў квадратных дужках.

Каментары, датычныя перадачы тэксту дакументаў, даюцца ў зносках унізе старонкі, каментары да зместу дакументаў — у канцавых зносках. Персанажы і падзеі агаворваюцца ў каментарах пры першым іх згадванні. Пры згадванні ў наступных дакументах — не агаворваюцца ці даецца адсылка да ранейшых каментароў.

Укладальнік зборніка выказвае асаблівую падзяку архівісту Міжнароднага Мемарыяла Аляксею Макараву, які цягам некалькіх гадоў неадступна дапамагаў знаходзіць разнастайныя звесткі пра Кіма Хадзеева ды іншых персанажаў гэтай кнігі, а таксама некалькі разоў забяспечыў бесперашкодны доступ да артыкула Юрыя Айхенвальда, што ў кнізе апублікаваны.

Таксама ўкладальнік выказвае падзяку супрацоўнікам архіва БДУ за поўнае спрыянне ў даследчай працы і Наталлі Георгіеўне Качаноўскай за сяброўскія падказкі.

---

[107] Русская виртуальная библиотека. Павел Улитин. Об авторе. Протокол обыска.

1
З гутаркі Алега Белавусава і Кіма Хадзеева ў тэлеперадачы «Бар “У Олега”»

Праграма запісвалася і выйшла ў эфір на 8-м канале (Мінск) у 2000 годзе

[...][1]

Вядучы Алег Белавусаў (у далейшым — А. Б.): В тысяча девятьсот шестьдесят первом году (мне было тогда шестнадцать лет и я учился на первом курсе университета, факультета журналистики[i]) в Ленинской библиотеке, в которой мы пропадали, читали толстые книжки, стали появляться странные люди. Вот я помню, был один такой человек, у него были очень толстые, с толстыми стёклами очки, он сидел за столом в ленинке, там большие такие дубовые столы, у него стояло блюдечко с подсолнечным маслом солёным и лежала восьмушка хлеба. И вот такие горы, огромные горы журналов, книг, он как бы пытался насытиться тем, чего ему не хватало, и он читал, читал, макал кусочки хлеба в это подсолнечное масло, ел. И мы, пацаны, понимали, что это люди, которые

[1] Не публікуецца ўступнае слова Алега Белавусава, у якім ён распавядае пра Сакрата як пра першага, на яго думку, вязня сумлення.

вернулись из какого-то другого мира, для нас неизвестного, страшного, необычного, притягательного. Тогда не было ещё ни «Ивана Денисовича»[ii], тогда не было ещё никакой информации о том, что происходило в нашей стране. Наши папы и мамы, которые всё это знали, нам об этом остерегались рассказывать. Это было первое соприкосновение с людьми, пришедшими из того мира, с узниками совести, с жертвами нашей истории. И в тысяча девятьсот шестьдесят первом году, где-то вот, опять-таки по-моему, на первом курсе, в Минске появился человек, который был помоложе, на котором не было такого груза многолетнего, многолетнего груза зековского, но этот груз на нём всё-таки был… И вокруг него стали как-то все вот ребята… вокруг него так хороводились, хороводились. Он подкупал нас огромным объёмом информации. Это был человек-энциклопедия. И так или иначе все, кто сегодня занимает какое-то видное положение в нашем городе, в Минске: режиссёры, художники, писатели, поэты, я подозреваю, что и учёные тоже, — они знакомы были в то время с этим человеком. И я сегодня с огромным удовольствием и огромной радостью хочу вас познакомить с ним: Ким Иванович Хадеев. Вот Ким Иванович Хадеев.

Кім Хадзееў (у далейшым — К. Х.): Ну, значит, слегка укоро́чу Олега. Появился я в Минске в пятьдесят четвёртом после первой посадки, вернулся в него. А вот в шестьдесят втором на полтора года загремел опять в тюремную психушку. Значит, в остальном он, наверно, прав.

А. Б.: Хорошо, Ким...

К. Х.: Я человек на людей жадный, таким и остался.

А. Б.: Скажи, пожалуйста, вот есть такое предание среди нас, что было когда-то у тебя, когда ты был студентом университета, некое выступление, после которого тебя прямиком отправили...

К. Х.: Предание было, и было правильным, кроме слова «прямиком». В сорок девятом году в январе… Это или… Да, в первых числах января был балет Золотарёва, такой драмбалет. Золотарёв был учеником Римского-Корсакова[iii]. Это было государственное мероприятие, это был второй белорусский балет[iv]. Нас троих, студентов университета, попросили выступить. Тогда я так скакал, сдавал через курс, я был на пятом курсе.

А. Б.: На пятом курсе какого факультета?

К. Х.: Филологического. Значит, мне было девятнадцать лет и два месяца. И мы выступили. Нас обвинили в формализме и космополитизме. Двое других покаялись. Я вместо того, чтобы покаяться, на комсомольском собрании факультета — причём сделал это сознательно, не от истерики, я не хотел жить в стране, где от убийства людей переходят к убийству идей, — я выступил с призывом к убийству Сталина. Ну, сорвался и сказал: «Идите бить коммунистов!» Меня понесло. После этого меня ещё месяц держали где-то, наблюдая, есть ли кто-нибудь вокруг меня. Вокруг тогда уже никого не было, потому что только три человека осмеливались со мною здороваться — это известные в Минске Коля Крюковский, Володя Нехамкин и Наум Кислик[v], который со мной не соглашался ни в чём, но, но…

А. Б.: Но здоровался.

К. Х.: Но здоровался. Потом меня направили напрямую, естественно. Но поскольку выступление было уж слишком чудовищным по тем временам, то меня отправили одного, как нормального психа, в Ленинград, где я провёл, как ни странно, из лучших лет своей жизни в смысле общения и информации.

А. Б.: Ну, об этом мы чуть попозже поговорим с тобой. Я хотел бы у тебя узнать вот что, Ким…

К. Х.: Так что легенда была верна.

А. Б.: Верна. Я хотел бы узнать вот что: тебе девятнадцать лет, ты, в общем-то, пацан сопливый, скажем так.

К. Х.: Откуда?

А. Б.: Даже не откуда. Я сейчас хочу, понимаешь, я хочу сейчас забраться не в откуда, физически откуда, кто там, а в тебя, внутрь тебя. Что такое для тебя это было, вот этот поступок — комсомольское собрание, призывы против коммунистов? Это что было, осознанно? Это был опыт твой ума, сердца или это было импульсивное, аффектация?

К. Х.: Это была смесь двух вещей. Дело в том, что момент аффектации, несомненно, был. Я никогда в жизни никому не позволял на себя давить. В этом случае я отвечал ударом в морду или выступлением против государства. Ну, или ещё каким-нибудь выступлением. Со мной разговаривать можно было только не давя меня. Это было первое, прямо повод такой остроты выступления. Но по сути это был осознанный шаг. При том, что я тогда был звездой университета, всё у меня складывалось идеально благополучно, я, начиная с сорок восьмого года, с кампании борьбы с космополитами, с нападения на идеи, почувствовал, что я попал в мир, который на́долго и в котором я жить ни при каких обстоятельствах не хочу. Я понимал, что это бессмысленный шаг, но из таких бессмысленных жестов остаётся хотя бы память. Но главным образом я делал это для себя. А поскольку так уж сложилась моя юность, что я был к тому времени убеждённым и последовательным антикоммунистом, каких тогда были единицы просто, потому что никто ничего не знал, а я знал довольно много, то это был шаг импульсивный, аффективный, но осознанный.

А. Б.: Но осознанный.

К. Х.: Я знал, на что иду…

А. Б.: То есть ты знал, что тюрьма, что лагерь, что этап…

К. Х.: Может быть, и расстрел.

А. Б.: Может быть, расстрел.

К. Х.: Потому что статья такая шла и под расстрел.

А. Б.: Ну да, это ж сорок девятый год. Правда, уже не расстреливали вроде бы, но тем не менее[vi].

К. Х.: Я тогда получил пятнадцать лет крытки, то есть тюремной психушки, но потом подох Сталин, и через полтора года нас выпустили почти всех.

А. Б.: Скажи мне вот что… Опять-таки, я пользуюсь какими-то полупроверенными сведениями, слухами. Я знаю, что, в общем-то, семья у тебя была достаточно благополучная и, скажем так, с положением.

К. Х.: Да. Но тут есть… Как раз в семье и кроется один из истоков. Отец у меня был с положением, кубанский казак, который командовал полком у Гая, потом был послан на торговлю и сидел до своей смерти на торговле. Он был членом партии с девятнадцатого года[vii]. Но дело в том, что у меня была ещё мать, которая была школьным педагогом тогда, и только. Но дело в том, что мать была членом партии с тринадцатого[viii].

А. Б.: И какой партии она была членом?

К. Х.: Большевиков. И перед этим участником восьми оппозиций. Её исключили из партии уже в тридцатом. Её спасало только то, что она дружила с Кнориным. Когда Кнорина посадили, посадили и её. Побыла она очень недолго, потому что убрали Ежова, и её вытащили, у неё ещё не было срока. Но слова «фашистский бандит» о Сталине (отец был правоверным сталинистом) от матери я слышал ещё в тридцать девятом. Потом мне пришлось на Алтае[ix] встретиться

с двумя бывшими деятелями «Промпартии», причём крупными, из тех, кто отказался сотрудничать, потом остался в ссылке[x]. И долго, много лет отрочества проговорить, почитать, почитать не только документы съездов партии, включая делегатские документы, но и материалы семнадцатого, восемнадцатого годов, послушать и т. д. То есть я к тому времени был довольно грамотным и подкованным человеком. То есть я знал, скажем, многое из того, что стало известно...

А. Б.: Ну, позже намного.

К. Х.: Скажем, на десятки лет позже.

А. Б.: На десятки лет позже. Я не думаю, что университет сорок девятого года мог дать тебе то, ту информацию, ту образованность, те знания, с которыми вот я тебя встретил и которые на меня произвели ошеломляющее впечатление. Это были тюремные университеты?

К. Х.: Начнём сперва с одного: что, скажем, Шекспира я начал читать в семь лет.

А. Б.: Но не на английском языке?

К. Х.: (смеясь) Нет, на русском. Вот. А лет с двенадцати, хулиганя (хулиган я был достаточно основательный) и общаясь, я всё-таки уже к университету был человеком, скажем, ну, нормальный филфак и истфак в основном объёме освоившим. То есть я знал Ключевского, Соловьёва, Грановского, Забелина, Платонова[xi] — всё это было читано. То же самое было не только с классической русской литературой, но то же самое было с историей литературы и так далее. Я даже более-менее знал философию за пределами Герцена и так далее. Ну, скажем, Соловьёва[xii] я читал ещё в ранней юности. А потом были, во время вуза, когда я скакал… Я спал тогда по четыре часа, до тридцати пяти лет мне этого хватало. Скажем, шестнадцать часов я всё-таки работал. Читал я со скоростью двести-три-

ста страниц в час. Поэтому я брал очень много. Ну, потом были тюремные университеты, мне здесь ещё повезло, я встретил фантастически интересных и много знающих людей. А во-вторых, я нарвался на огромную библиотеку, а в тюремных библиотеках нам давали всё, говоря: «Вы, фашисты, всё равно не выйдете, поэтому вам всё можно».

А. Б.: Слушай, а где же это была такая тюрьма?

К. Х.: Ленинград. Вторая. А нам, избранным, там были довольно забавные отношения, таскали ещё из «Крестов»[xiii]. То есть мы имели всё то, что было запрещено к чтению на воле.

А. Б.: О, класс! Для того, чтобы получить нормальное образование, надо было попасть в тюрьму, да?

К. Х.: Там да. Не в лагерь, это было страшно, а в тюрьму. Там тебе, предположим, не давали ничего, ты ходил максимум полчаса в день на воздухе, но тем, кому давали работу, а мы работали помощниками библиотекаря тюрьмы, нас трое... Ну, во-первых, мы общались со всей тюрьмой, а во-вторых, мы имели все книги.

А. Б.: Хорошо, Ким, скажи мне, пожалуйста, вот что. Я знаю, что у тебя очень много знакомых людей, ну, скажем так, экстра-уровня интеллектуального в Москве, в разных других городах, странах и так далее. Каким-то образом ваши пути вот в этих самых тюремных коридорах перекрещивались?

К. Х.: Вот в подавляющем большинстве круг моих последующих друзей, собеседников, союзников, неприятелей — неважно, но круг общения московский, питерский, потом уже уехавший или не уехавший, он ведёт первоначало как раз из тех лет. Это расширявшийся круг, где одни сводили других, другие третьих, третьи четвёртых, и если ты принимался в этом круге, то ты принимался...

А. Б.: Тебя передавали из рук в руки.

К. Х.: Из рук в руки. В меру своего интереса к тебе.

А. Б.: А кто? Ты вот можешь сейчас вспомнить, кто оказал на тебя, ну, скажем так, влияние, кто остался твоим другом с тех времён, с кем ты общался и потом? Имена какие-нибудь, кто эти люди?

К. Х.: Ну, понимаешь, из людей, с которыми я общался именно непосредственно в тюрьме, большинство будут не очень знакомы. Знакомы будут те, с кем я общался уже после. А из тех, с кем я общался в тюрьме, с кем я близко дружил, с кем я сошёлся, был Юрий Айхенвальд[xiv], такой поэт, литературовед, потомок большой династии в русской культуре. Был Александр Асаркан, замечательный театральный критик, уехавший, к сожалению, в Чикаго и смотрящий телевизор. Это был Горелов, такой народный артист потом, тюзовский[xv]. Это был интереснейший человек Наум Григорьевич Калужский[xvi], который был сотрудником близким Пятакова, потом Куйбышева, потом Вознесенского[xvii]. Ну, и прошёл, так сказать, всю партию, начиная от близкого личного знакомства с Владимиром Ильичом Лениным и кончая всякой чертовщиной.

[…][2]

А. Б.: Скажи мне вот что. Ты минчанин. Ты *карэнны мінчук*. И родился ты в Минске на улице Энгельса в том красном доме, который потом отобрали комсомольцы для каких-то своих…

К. Х.: Не отобрали.

А. Б.: А что было?

К. Х.: Там и по сей час, по сегодняшний день проживают люди. Отобрали второй дом, который ближе

[2] Не публікуецца каля чатырох хвілін тэлеперадачы, у якіх размова вялася пра стаўленне Кіма Хадзеева да рэлігіі, пра веру ў чалавека, пра здраду.

к ТЮЗу. Первый, который ближе к ТЮЗу, а второй — чуть в глубине, на взгорочке, трёхэтажный красный дом, он ещё остаётся.

А. Б.: Этот дом построен, по-моему…

К. Х.: …в девятьсот пятом году Ботвинником.

А. Б.: Архитектор?

К. Х.: Да. Подрядчик.

А. Б.: Подрядчик. Продюсер.

К. Х.: Да. Точнее, не будем портить хорошее слово «продюсер».

А. Б.: Да, ну ладно. Скажи мне, пожалуйста. Я с огромным интересом всегда узнаю, выспрашиваю о Минске довоенном у тех, кто его помнит. Какой это был город? Где что находилось? Кто где жил? Какие здесь были люди? На каких языках дети разговаривали во дворах? Помнишь ты эти времена?

К. Х.: Знаешь, я тебе отвечу: вот при том, что я помню книги, которые я читал в четыре-пять лет, я зато, как ни странно, свою довоенную жизнь помню кусочками. Помню ожидание тридцать седьмого, тридцать восьмого, тридцать девятого годов. Помню квартиры, в которых всегда были собраны — всегда! — чемоданчики с необходимыми вещами. Причём в каждой квартире, которую я помню, включая квартиры, например, рабочих, старых рабочих, партийцев с завода Кирова. Помню такое. Не только верхушечных. Помню, когда к матери приезжали после того, как её выпустили, старые друзья, которые её вытащили, московские, и как отца просили выйти пройтись. А я у дверей подслушивал. И слышал разговоры типа: «Почему же вы в конце концов не покончите с этим тираном?» И ответы: «Старая дура, ты не знаешь, что случится со страной, если он рухнет! Погибнет партия, погибнет коммунизм!» Это из-под двери такие вещи я слышал. Но зато реаль-

ный Минск я помню кусочками. Это был крохотный городишко. Крохотный. В моей памяти он начинался с аэропорта и кончался болотной станцией. Больше ничего не было. Несколько дальше он шёл вот в сторону Соломенной, туда вот, где был цыганский городок. Еврейская часть — я её помню плохо, она шла, по-моему, до Кальварии.

А. Б.: От Немиги туда?

К. Х.: Да. А в основном это был русский город с огромным количеством еврейского населения. Центр был на две трети еврейским. Еврейской речи, кроме как у стариков, я не слышал. Её тоже не было. Но это я говорю о центре города. Русский язык…

А. Б.: А вот кстати, вот ты говоришь, а вот у меня многие… Может, ты в других кругах вращался, а у меня очень многие говорят, что во дворах дети в Минске в довоенном разговаривали на трёх языках: белорусском, польском и еврейском. А про русский язык както не упоминали.

К. Х.: А вот я могу сказать иначе: это, может быть, разные круги. Польский я слышал, изредка. Белорусский — только в семьях интеллигентов.

А. Б.: Только в семьях интеллигентов?

К. Х.: Только в семьях интеллигентов, причём интеллигентов-гуманитариев. Еврейский во дворах я слышал, только не у детей, а у пожилых людей. Ну, может быть, я тебе говорю, потому что это был центр города, жил я в центре, выходил я за пределы центра...

А. Б.: Очень редко.

К. Х.: Очень редко.

А. Б.: И вообще мальчик ты был домашний.

К. Х.: Мальчик я был улично-хулиганский.

А. Б.: Ты был хулиганский уличный мальчик?

К. Х.: Конечно. Я дрался всю мою жизнь до семнадцати лет, когда я прекратил драться.

А. Б.: Ну ты же маленький, щупленький...

К. Х.: Я был крепкий, не щупленький, хорошо сколоченный и неплохо дравшийся. Неуклюже, но неплохо. Во всяком случае, отчаянно дравшийся. Страха я никогда не испытывал. Я боялся только высоты за всю мою жизнь. Высоты я боялся патологически. А что было в Минске? В Минске я помню два кинотеатра всего.

А. Б.: Это был «Первый».

К. Х.: Да. И это был кинотеатр, который был…

А. Б.: На Островского, наверно, там?

К. Х.: Где-то около нынешней «Победы». Ну, где-то там. Вот их было всего два.

А. Б.: А театров?

К. Х.: В театрах я бывал постоянно. В Купаловском я бывал постоянно. Я помню даже довоенные их спектакли. Ещё был театр до войны, в первые пятнадцать… в первые десять лет после войны, в котором было пять великих актёров мирового уровня.

А. Б.: Глебов, Платонов…[xviii]

К. Х.: Глебов, Платонов…

А. Б.: Кистов.

К. Х.: Ржецкая[xix]. Кистов — это человек, пришедший в русский театр уже в шестидесятые[xx]. Глебов, Платонов, Ржецкая, Владомирский…[xxi]

А. Б.: Владомирский старый, да, конечно.

К. Х.: Неимоверный. Ну, и гениальная Полло[xxii], всеми недооценённая [sic!]. Тогда ещё уступавшая им, она великой актрисой стала к смерти, Станюта[xxiii]. Был изумительный Рахленко[xxiv]. Была поразительная лирическая актриса Жданович[xxv]. Это был театр-премьера. И работали они так, что им на самом деле режиссёр был не нужен.

[…][3]

А. Б.: Можно я тебе задам такой вопрос, на который ты, может быть, захочешь отвечать, а может быть, не захочешь?

К. Х.: Может быть.

А. Б.: Если ты не захочешь отвечать, ты мне скажешь: «Не хочу!» А если захочешь — дело старое, а вдруг ты нам эту историю расскажешь. Скажи, пожалуйста, я знаю, опять-таки из мифов, ну, чего я буду подходить долго… Сколько ты докторских диссертаций написал?

К. Х.: Я могу тебе сказать честно, на этот вопрос я могу ответить: я написал сорок шесть кандидатских и четыре докторских. Кроме того, ещё штук десять монографий.

А. Б.: Это ты *гро́шы* так зарабатывал.

К. Х.: Так я зарабатывал *гро́шы* практически, ну, с пятьдесят четвёртого, с пятьдесят пятого до... Последнюю диссертацию я сделал в девяностом, но это уже по огромной просьбе. Но до восемьдесят восьмого я зарабатывал только этим.

А. Б.: А тематика?

К. Х.: Четырнадцать областей. Практически всё в гуманитарных областях, что не было музыкознанием, которого я не знаю, где я только слушатель-дилетант, и языкознанием, потому что это было слишком тягостным, каторжным трудом. Всё остальное в гуманитарных областях я делал. Кроме того, приходилось делать странные работы. Например, в психиатрии, в теории медицины, даже в демокардиологии[4].

---

[3] Не публікуецца каля дзвюх хвілін тэлеперадачы з размовай пра сучасны стан беларускага тэатра, у тым ліку тэатр «Дзе-Я?» пасля смерці яго стваральніка рэжысёра Міколы Трухана.

[4] Кім Хадзееў вымавіў менавіта так: «демокардиологии». Аляксандр Сушкоў прапаноўвае разумець гэта як «гемокардиологии» (Сушков А. Пепел и дым. С. 334).

А. Б.: Что такое демокардиология, простите?

К. Х.: Это проблемы одновременно крови и сердца. Это проблема предынфарктного состояния и первых часов инфаркта.

А. Б.: Слушай, давай мы вернёмся в шестьдесят первый год, шестьдесят второй год, к твоему появлению в Минске. И давай вспомним вот всех ребят, которые тогда были в нашей компании: Геник (Женя) Шидловский[xxvi], Толя Пестрак[xxvii], кто там ещё?

К. Х.: Вадим Некрасов[xxviii].

А. Б.: Вадим Некрасов.

К. Х.: Захаров[xxix].

А. Б.: Захаров, Кошкин[xxx].

К. Х.: Кошкин появился позже, в шестьдесят восьмом. Боря Галушко[xxxi].

А. Б.: Боря, да, Биг Иванович, Боря Галушко.

К. Х.: Гарик Клебанов[xxxii].

А. Б.: Не у всех у них сложились хорошо судьбы.

К. Х.: У большинства не сложились.

А. Б.: И опять такой против шерсти вопросик задам: иногда совесть тебя не корёжит, что, может быть, что-то здесь?.. Может быть, просто они не выдержали того накала, того напряжения, которое ты внёс в эту жизнь? Если бы они развивались, скажем так, более плавно в своём мировоззрении, может быть, это прошло бы более безболезненно, а здесь ты как-то, может быть, рванул на десять тысяч как на пятьсот.

К. Х.: Могу тебе сказать: не исключаю такой возможности. Не исключаю. Это возможно. Если бы я сейчас, сегодняшний начинал своё общение с ними (потому что это никогда не было учительством, это я ненавижу, это всегда было общением, совместным бытием), я бы это делал терпеливей и осторожней.

А. Б.: То есть вот это ты осознаёшь и понимаешь, что где-то в чём-то ты грешен.

К. Х.: Да. Тактически это было ошибкой и даже преступлением.

А. Б.: Даже так?

К. Х.: Да. Неосознанным, но преступлением.

А. Б.: Не тяжело с этим жить?

К. Х.: Знаешь что, я тебе скажу иначе: я — по принципу... Как тебе сказать... Я не человек без совести, я человек вне совести. В каком смысле это слово: для меня прошлое — это библиотека. Замечательная библиотека, в которой есть тёплая светлая память и так далее, и так далее, и так далее, но библиотека. Я не переживаю прошлого и за прошлое. Я просто говорю себе: здесь была ошибка, которую желательно не повторять. Это несколько иное ощущение. Я — человек, живущий настоящим в будущее, а не настоящим в прошлое. Поэтому тяжёлых переживаний нет, есть просто ясное осознание, что это было неправильно вплоть до преступления. Что это было жестоко в любом случае, сколько бы ни было любви в отношении к человеку.

[…][5]

А. Б.: Ким Иванович, огромная жизнь у тебя, интереснейшие встречи, интересные люди. Скажи, пожалуйста, вот кого из всех твоих друзей, из всех твоих пацанов, которые крутились вокруг тебя, кого из них всех ты любил больше всего, за что и о ком, может быть, ты тоскуешь больше всего?

К. Х.: Боря Галушко. Почему, за что? Дело не только в огромной прирождённой талантливости — я же был наблюдателем и бессильным свидетелем того, как он спивался и погибал. Это был человек, в котором

---

[5] Не публікуецца каля пяці хвілін тэлеперадачы, у якіх размова вялася пра ўласныя творы Кіма Хадзеева («казку» і філасофскі трактат), стан яго здароўя, Алег Белавусаў чытаў пачатак сваёй паэмы «Лепра», Кім Хадзееў даваў гэтым строфам ацэнку.

сочетались удивительные качества: великолепный ум, щедрейший талант и совершенно детское, даже там, где это было лукавство, детское энтузиастическое бытие. Он оставался всю жизнь двенадцатилетним ребёнком, причём, ну кроме уже окончательного спива, радостно глядящим на мир. Это было замечательно.

[…][6]

---

[6] Не публікуецца каля пяці завяршальных хвілін тэлеперадачы, у якіх размова вялася пра неажыццёўленасць, нерэалізаванасць жыхароў Мінска, іх пасіўнасць, асаблівасці беларускага нацыянальнага характару, уплыў чарнобыльскай катастрофы на здароўе жыхароў Беларусі.

Заўвагі

[i] Аддзяленне журналістыкі філалагічнага факультэта БДУ стала самастойным факультэтам у 1967 г.

[ii] Апавяданне Аляксандра Салжаніцына «Один день Ивана Денисовича» было ўпершыню апублікавана ў № 11 часопіса «Новый мир» за 1962 г.

[iii] В. Залатароў у 1900 г. скончыў Пецярбургскую кансерваторыю па класе Мікалая Рымскага-Корсакава.

[iv] Першым беларускім балетаам быў «Салавей» Міхаіла Крошнера (1939).

[v] Мікалай Крукоўскі (1923–2013) — філосаф, доктар філасофскіх навук. Уладзімір Няхамкін (Мехаў, 1928–2017) — журналіст. Навум Кіслік (1925–1998) — паэт, перакладчык. Усе трое вучыліся ў той час на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

[vi] Смяротная кара ў СССР у мірны час была адменена ўказам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 26 траўня 1947 г. «Об отмене смертной казни». Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 12 студзеня 1950 г. «О применении смертной казни к изменникам Родины, шпионам, подрывникам-диверсантам» вярнуў смяротную кару для названых катэгорый «дзяржаўных злачынцаў» (Кім Хадзееў да ніводнай з гэтых катэгорый не належаў). Праўда, на любым этапе існавання СССР праваприымяненне ў ім магло разыходзіцца і разыходзілася з пісанымі законамі.

[vii] Бацька Кіма Хадзеева Іван Ціханавіч Хадзееў (1898–1962) служыў з кастрычніка 1918 г. у Чырвонай арміі, удзельнічаў у грамадзянскай вайне, з траўня 1922 г. па студзень 1923 г. быў малодшым камандзірам 38-га кавалерыйскага палка 7-й кавалерыйскай дывізіі (дывізія ў гэты час дыслацыравалася ў Беларусі, полк — у Быхаве і Рэчыцы). З траўня 1923 г. па 1924 г. 7-ю кавалерыйскую дывізію ўзначальваў знакаміты палкаводзец грамадзянскай вайны Гая Дзмітрыевіч Гай (1887–1937). У партыю Іван Хадзееў уступіў у лютым 1920 г. Са студзеня 1923 г. працаваў у розных гандлёвых арганізацыях на кіраўнічых пасадах, у другой палове 1940-х гг. — дырэктар Мінгархарчгандлю. Біяграфічныя звесткі пра Івана Хадзеева прыводзяцца паводле выпіскі з яго

ўліковай карткі і выпіскі з пратакола № 6 паседжання бюро Варашылаўскага РК КП(б)Б г. Мінска ад 28 лютага 1949 г. (Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ). Ф. 69п. Воп. 3. Спр. 174. Арк. 3–4).

[viii] Згодна з наяўнымі ў нас звесткамі, маці Кіма Хадзеева Фаіна Маісееўна Свірноўская нарадзілася ў 1901 г. (памерла ў 1956 г.). Наўрад ці яна магла ўступіць у партыю бальшавікоў у дванаццацігадовым узросце. Пераправерыць звесткі пра дату нараджэння Фаіны Маісееўны, яе партыйны стаж і арышт на дадзеным этапе не атрымалася.

[ix] Сям'я Хадзеевых была ў эвакуацыі ў горадзе Ленінагорску (да 1941 г. і з 2002 г. — Рыдэр, паводле цяперашняга адміністрацыйнага падзелу ўваходзіць ва Усходне-Казахстанскую вобласць) на Рудным Алтаі (ДАМВ. Ф. 69п. Воп. 3. Спр. 174. Арк. 4).

[x] «Прампартыя» — сфабрыкаваная АДПУ «антысавецкая падпольная арганізацыя», якая нібыта займалася шкодніцтвам у СССР у 1925–1930 гг. Асноўны працэс па справе «Прампартыі» прайшоў у Маскве 25 лістапада — 7 снежня 1930 г., на ім было восем абвінавачаных. Але ў цэлым у СССР па справах, звязаных з «Прампартыяй», было арыштавана і асуджана больш за 2 тысячы чалавек.

[xi] Васіль Восіпавіч Ключэўскі (1841–1911), Сяргей Міхайлавіч Салаўёў (1820–1879), Цімафей Мікалаевіч Грануўскі (1813–1855), Іван Ягоравіч Забелін (1820–1908), Сяргей Фёдаравіч Платонаў (1860–1933) — расійскія гісторыкі. Платонаў у 1930 г. быў арыштаваны па палітычных абвінавачаннях і ў 1931 г. адпраўлены ў ссылку.

[xii] Уладзімір Сяргеевіч Салаўёў (1853–1900) — расійскі рэлігійны філосаф, сын гісторыка Сяргея Салаўёва.

[xiii] «Кресты» — неафіцыйная назва турмы (у далейшым — следчага ізалятара) у Санкт-Пецябургу/Ленінградзе. Назва з'явілася, бо два будынкі турмы маюць у плане форму крыжоў. Як і будынак былой Ленінградскай турэмнай псіхіятрычнай бальніцы, «Кресты» знаходзяцца на Выбаргскай старане.

[xiv] Пра Ю. Айхенвальда і А. Асаркана гл. прадмову (с. 47–49).

[xv] Народным артыстам РСФСР (1970) быў Уладзімір Канстанцінавіч Гарэлаў (1926–1992), з 1947 г. і да сваёй

смерці — акцёр Маскоўскага тэатра юнага гледача. Пра яго ўтрыманне ў ЛТПБ звестак няма. Але ў ЛТПБ з 1951 па 1953 г. утрымліваўся Ілля Навумавіч Гарэлаў (1928–1999), перад арыштам — студэнт Харкаўскага педагагічнага інстытута замежных моў, арыштаваны ў 1951 г. па артыкуле 54-10 КК Украінскай ССР, у 1953 г. аддадзены на парукі бацьку, у далейшым — доктар філалагічных навук, прафесар кафедры нямецкай філалогіі Саратаўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, спецыяліст па псіхалінгвістыцы.

[xvi] Навум Рыгоравіч Калужскі (нар. у 1893 г. у Крамянчугу) — эканаміст. У 1933–1934 гг. працаваў у Цэнтральным статыстычным упраўленні пры Савеце Міністраў СССР (паводле звестак Расійскага дзяржаўнага архіва эканомікі). Пенсіянер з 1936 г. Жыў у Маскве. Арыштаваны МДБ 16 сакавіка 1951 г., абвінавачваўся па арт. 58-10 (ч. 1) КК РСФСР («антысавецкая агітацыя і прапаганда»). 19 траўня 1951 г. асобай нарадай пры МДБ СССР быў накіраваны на прымусовае лячэнне ў спецыяльную псіхіятрычную бальніцу. У 1951–1954 гг. — вязень Ленінградскай турэмнай псіхіятрычнай бальніцы. Рэабілітаваны ў 2004 г. пракуратурай г. Масквы (паводле звестак архіва Міжнароднага таварыства «Мемарыял»).

[xvii] Георгій Леанідавіч Пятакоў (1890–1937), Валяр’ян Уладзіміравіч Куйбышаў (1888–1935), Мікалай Аляксеевіч Вазнясенскі (1903–1950) — высокапастаўленыя кіраўнікі партыі бальшавікоў і адначасова эканамічных ведамстваў СССР. Пятакоў і Вазнясенскі былі расстраляныя.

[xviii] Глеб Глебаў (сапр. Глеб Паўлавіч Сарокін, 1899–1967) — народны артыст СССР (1948), з 1926 г. — акцёр 1-га Беларускага драматычнага тэатра (які ў 1944 г. атрымаў імя Янкі Купалы), у 1943–1948 гадах яго мастацкі кіраўнік. Барыс Віктаравіч Платонаў (1903–1967) — народны артыст СССР (1948), з 1922 г. — акцёр Беларускага дзяржаўнага тэатра (з 1926 г. — БДТ-1, з 1944 г. — імя Янкі Купалы).

[xix] Лідзія Іванаўна Ржэцкая (1899–1977) — народная артыстка СССР (1955), актрыса Беларускага дзяржаўнага тэатра з 1920 г.

[xx] Аляксандр Іосіфавіч Кістаў (1903–1960) — рускі акцёр,

народны артыст БССР (1953), працаваў у Дзяржаўным рускім драматычным тэатры БССР з 1944 г.

[xxi] Уладзімір Уладамірскі (сапр. Уладзімір Іосіфавіч Малейка, 1893–1971) — народны артыст СССР (1955), акцёр Беларускага дзяржаўнага тэатра імя Янкі Купалы ў 1924–1959 гг.

[xxii] Вера Мікалаеўна Пола (1901–1989) — народная артыстка БССР (1953), актрыса Беларускага дзяржаўнага тэатра імя Янкі Купалы ў 1922–1977 гг.

[xxiii] Стэфанія Міхайлаўна Станюта (1905–2000) — народная артыстка СССР (1988), актрыса Беларускага дзяржаўнага тэатра ад часу заснавання (1920), у 1926–1931 гг. у 2-м Беларускім дзяржаўным тэатры, з 1931 г. — ізноў у БДТ-1.

[xxiv] Леанід Рыгоравіч Рахленка (1907–1986) — акцёр, рэжысёр, народны артыст СССР (1966), у 1929–1981 гг. працаваў у Беларускім дзяржаўным тэатры імя Янкі Купалы, у 1937–1943 гг. яго мастацкі кіраўнік.

[xxv] Ірына Фларыянаўна Ждановіч (1906–1994) — народная артыстка БССР (1940), актрыса Беларускага дзяржаўнага тэатра імя Янкі Купалы ў 1920–1962 гг.

[xxvi] Яўген Шыдлоўскі нарадзіўся ў 1940 г., у 1957 г. скончыў 42-ю школу з залатым медалём і паступіў на спецыяльнасць «Ядзерная фізіка» ў БДУ. Увесну 1962 г. быў выключаны з камсамола і з БДУ за сувязь з К. Хадзеевым, у 1963 г. аднавіўся і абараніў дыплом. Памёр маладым, яшчэ ў 1960-я гг. (паводле: Ваганаў С. Мосцік над вечнасцю. Смаленск, 2016. С. 166–169; Архіў БДУ. Ф. 205. Воп. 1 д/о. Спр. 7315).

[xxvii] Анатоль Піліпавіч Пестрак (1941–2006) — сын пісьменніка Піліпа Пестрака, скончыў хімічны факультэт БДУ, кандыдат хімічных навук (1971), працаваў загадчыкам лабараторыі Інстытута фізіка-арганічнай хіміі АН БССР.

[xxviii] Вадзім Васілевіч Някрасаў (1939–1987) — выпускнік Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута замежных моў, журналіст, рэдактар.

[xxix] Не атрымалася знайсці звестак.

[xxx] Вадзім Васілевіч Кошкін — лінгвіст, перакладчык, паэт.

[xxxi] Барыс Іванавіч Галушка (1938–1998) — выпускнік Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута замежных моў, некаторы час працаваў па спецыяльнасці, затым — рабочым на заводзе.

[xxxii] Гарык Клябанаў нарадзіўся каля 1940–1941 гг., калі меркаваць па часе заканчэння школы (скончыў СШ № 2). Граў на фартэпіяна класіку, грання песень уласнага сачынення пад гітару прынамсі ў канцы 1960-х не практыкаваў. Жыў на вуліцы Леніна. Тэатрал. У 1970-я працаваў у Маскве ў сферы культуры. У 1980-я з’ехаў у Ізраіль. Памёр прыкладна ў 1992 ці 1993 г.

2
Артыкул П. Новікава[i] «Падгалоскі эстэцтвуючых фармалістаў», апублікаваны ў шматтыражнай газеце БДУ «За сталінскія кадры»

11 сакавіка 1949 г.

Ворагі савецкага мастацтва — касмапаліты і эстэты-фармалісты да апошняга часу выступалі на творчых дыскусіях, працягвалі свае артыкулы на старонкі нашых газет і часопісаў, выкладалі ў савецкіх ВНУ, выпускалі кнігі і брашуры. У павуціне фармалістычнага аналізу яны імкнуліся задушыць, выхаласціць ідэйны напрамак і змест савецкага мастацтва. Сваю шкодніцкую дзейнасць, сваю варожую сутнасць яны прыкрывалі ўра-патрыятычнай фразеалогіяй, ілжэнавуковымі разважаннямі. І таму не выпадкова, што ім удавалася знайсці сабе прыхільнікаў сярод некаторай часткі моладзі, якая не разгледзела за дутым аўтарытэтам гэтых пісак іх сапраўднага аблічча.

Яркім сведчаннем гэтага з'яўляюцца эстэцкія выступленні А. Шлыка (IV хімфак) і К. Хадзеева (III філфак) на абмеркаванні спектакля «Князь-возера» ў тэатры оперы і балета, якія сустрэлі глыбокае абурэнне з боку прысутных у зале студэнтаў Універсітэта і медыцынскага інстытута.

Гэта не былі выступленні юнакоў, горача любячых савецкае мастацтва і жадаючых яму самых лепшых поспехаў на шляху развіцця.

Гэта былі ўражанні падрастаючых гурманаў ад мастацтва, пераймаючых змест выказванняў і манеру рабіць іх у чужых нам эстэцтвуючых фармалістаў.

Балет «Князь-возера» — апошняя прэм'ера беларускага тэатра оперы і балета — з'яўляецца новым дасягненнем мастацтва Савецкай Беларусі. Створаны па фальклорных матывах, поўны пяшчотных карцін старажытнасці, ён расказвае аб усёперамагаючым каханні двух маладых сэрцаў, паказвае спрадвечнае імкненне народа да волі, да шчаслівага жыцця.

І вось гэта якасць балета — яго рэвалюцыйная мэтанакіраванасць, якая, безумоўна, з'яўляецца станоўчым бокам спектакля, не спадабалася А. Шлыку. Студэнт Шлык не пасаромеўся са сцэны тэатра, у прысутнасці ўдзельнікаў спектакля і соцень сваіх таварышаў назваць балет «шибко революционизированным». На яго думку, у балеце наогул павінна быць менш мысляў і больш пачуццяў.

Абсурднасць гэтага няма ніякага сэнсу даказваць. Яшчэ В. Р. Бялінскі пісаў: «Адбіраць у мастацтва права служыць грамадскім інтарэсам — значыць не ўзвышаць, а зневажаць яго, таму што гэта значыць пазбаўляць яго самай жывой сілы, г. зн. **мыслі**[1], рабіць яго прадметам нейкай збіральнай асалоды, цацкай бяздзейных ляніўцаў» (падкрэслена намі. — **П. Н.**)

Але Шлык, як відаць, трымаецца іншага, уласнага погляду.

У такім жа духу, як і Шлык, выказаўся К. Хадзееў. Ён лічыць, што спектакль «Князь-возера» — гэта суцэльная пантаміма. І гэта гаворыцца аб балеце, поўным прыгажосці і свежасці народных танцаў!

[1] Тлусты шрыфт у арыгінале.

К. Хадзееў, наогул, ужо даўно выбраў сабе ідаламі фармаліствуючых літаратуразнаўцаў і мастацтвазнаўцаў і ўсімі сіламі стараецца не толькі пісаць і думаць пад іх, але і прапагандаваць іх пры кожнай магчымасці ў студэнцкай масе. Яго даклад аб літаратурнай мове «Аповесці аб сапраўдным чалавеку» Б. Палявога, зроблены на студэнцкай навуковай канферэнцыі і на семінары па рускай мове, прадстаўляе сабой голае, папугайскае перайманне пісаніны фармалістаў Шклоўскага[ii], Петэрсона[iii] і да іх падобных.

Хадзееў выцягнуў на свет іх стары заганны метад матэматычнага аналіза літаратурных твораў і палову работы прысвячае вылічэнню працэнтных суадносін паміж часцінамі мовы ў Палявога і іншых пісьменнікаў.

«Прилагательное плюс глагол — так можно определить стиль Полевого, — гаворыць ён. — Это положение полностью доказывается анализом процентного состава языка повести. Среднее процентное соотношение знаменательных частей речи в “Повести о настоящем человеке” таково: 37,5% существительных, 34,1% глаголов, 28,4% прилагательных…»

І далей робіцца вывад:

«Эта ведущая роль глагола, при весьма незначительном месте прилагательных, характерна для произведений, передающих динамику развертывания события, но не стремящихся к развернутому оценочному отражению эмоциональной их сущности (?!)»[2].

Няма сэнсу аналізаваць тут увесь даклад Хадзеева. Ды гэта і не ўваходзіць у нашу задачу — яго фармалісцкая сутнасць і так відавочна.

На студэнцкай навуковай канферэнцыі гэты даклад быў жорстка раскрытыкаваны старшым выклад-

[2] Такая пунктуацыя ў газетным артыкуле.

чыкам Б. І. Касоўскім[iv] і студэнтамі Н. Крукоўскім[3], Н. Кіслікам[v], Н. Галенкам[4], але быў чамусьці ўзяты пад абарону дацэнтам Е. П. Ерась[5] і старшым выкладчыкам А. М. Базыленка[6].

Паводзіны К. Хадзеева сярод студэнтаў, наогул, выклікаюць здзіўленне. Яго выказванні, дзе ён імкнецца ачарніць савецкую літаратуру, савецкае мастацтвазнаўства; яго ўпартае жаданне даказаць першародства ўсяго замежнага і яго адмоўныя адносіны да ўсялякай грамадскай работы даўно ўжо сталі «притчей во языцех» усіх студэнтаў філалагічнага факультэта, але чамусьці да гэтай пары не былі прадметам увагі дэканата і грамадскіх арганізацый.

Больш таго, дэканат паставіў Хадзеева ў нейкае своеасаблівае, прывілігаванае[7] становішча. Яму было дазволена не наведваць заняткі, датэрмінова, у парадку экстэрната, здаваць экзамены, і ў той жа час ён атрымоўваў павышаную дзяржаўную стыпендыю.

Прабыванне Хадзеева ў сценах Універсітэта выклікае законнае абурэнне студэнтаў і навуковых работнікаў.

---

[3] Такі ініцыял у тэксце, хаця маецца на ўвазе Мікалай Крукоўскі (1923–2013), беларускі філосаф, кандыдат філалагічных навук (1956), доктар філасофскіх навук (1986), увесну 1949 г. — студэнт філалагічнага факультэта БДУ (4-ы курс).

[4] Такі ініцыял у тэксце, хаця маецца на ўвазе Мікалай Рыгоравіч Галенка (1923 — пасля 1987), выпускнік філфака БДУ (1951), аспірантуры БДУ па кафедры гісторыі філасофіі і логікі (1962), у 1962–1987 — выкладчык аддзялення філасофіі БДУ.

[5] Такія ініцыялы ў тэксце, хаця маецца на ўвазе Алена Паўлаўна Ерась (1904–1985), якая выкладала псіхалогію і кіравала аддзяленнем логікі і псіхалогіі на філфаку.

[6] Такія ініцыялы ў тэксце, хаця маецца на ўвазе Ганна Мартынаўна Базыленка (1908–1980), у 1949 г. — старшы выкладчык кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства. Пазней — кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

[7] Так у тэксце артыкула.

Суровае пакаранне павінен панесці і камуніст А. Шлык, які ў дні, калі савецкі друк выкрывае рэшткі варожай ідэалогіі ў нашай літаратурнай і тэатральнай крытыцы, стаў на шлях прапаганды эстэцкіх, буржуазных поглядаў на мастацтва.

За сталінскія кадры. 1949. 11 сакавіка. С. 2.

Заўвагі

[i] У архіве БДУ няма звестак пра студэнта ці супрацоўніка ўніверсітэта з такім прозвішчам ды ініцыялам (П. Новікаў). Хутчэй за ўсё, гэта псеўданім, як і «І. Старобінец».

[ii] Віктар Шклоўскі (1893–1984), расійскі пісьменнік, літаратуразнаўца, кінакрытык, сцэнарыст, у 1910–1920-я гг. — адзін з найбольш яркіх прадстаўнікоў «фармальнай школы» ў літаратуразнаўстве.

[iii] Відаць па ўсім, маецца на ўвазе Міхаіл Петэрсон (1885–1962), расійскі лінгвіст, доктар філалагічных навук, прафесар Маскоўскага ўніверсітэта, які з канца 1920-х і асабліва ў другой палове 1940-х гг. падвяргаўся нападкам за «палітычна няслушныя» навуковыя погляды (у тым ліку за непрыняцце поглядаў Мара). Адным з першых пачаў выкарыстоўваць статыстычныя метады пры вывучэнні сінтаксісу.

[iv] Кандыдат філалагічных навук Барыс Ізраілевіч Касоўскі (1912–1975) працягваў працаваць на філалагічным факультэце БДУ яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў, стаў дацэнтам кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства (утворана ў 1966 г.), аўтарам падручніка і хрэстаматыі па агульным мовазнаўстве.

[v] Навум Кіслік (1925–1998) — паэт, перакладчык, увесну 1949 г. — студэнт філалагічнага факультэта БДУ (3-і курс).

3

З пратакола № 13 паседжання партыйнага бюро БДУ

23 сакавіка 1949 г.

Присутствуют[1]: т. т. Орлов, Макаревич, Булацкий, Филимонов, Дудич, Абецедарский, Вашкевич, Булацкий[2], Мельцер, Филимонов[3], Романовский, Баркан, Нахимовская.

[…]

III. СЛУШАЛИ: Персональное дело члена ВКП(б) тов. Шлыка А. А.

Сущность дела: тов. ШЛЫК на разборе балета «Князь-озеро» в своем выступлении выражал взгляды буржуазного эстетизма. Длительный период он дружил со студентом Хадеевым, систематически высказывавшим антисоветские взгляды и об этом до последнего времени не информировал партийную организацию, этим не дал[4] возможности своевременно вскрыть и парализовать вредную деятельность Хадеева.

[1] Тут і далей у дакуменце падрэсліванне друкаркай.

[2] Так у дакуменце. Булацкі ў партбюро ўніверсітэта быў адзін, паўторнае ўключэнне прозвішча ў пералік — памылка.

[3] Так у дакуменце. Філімонаў у партбюро быў адзін, паўторнае ўключэнне прозвішча ў пералік — памылка.

[4] Было надрукавана: «не учел». Выпраўлена ад рукі.

Тов. ШЛЫК: Во время выступления я допустил ошибку в выражении «Шибко революционизированный балет». Я выступал как невежда и как эстет. После, разговор с тов. Орловым и выступление многотиражки доказали мне всю ошибочность и порочность моих позиций. Я считаю себя глубоко виноватым, критику признаю очень правильной.

Что касается Хадеева, то мы были лишь товарищами, на почве общей любви к искусству. Во время нашей дружбы я замечал его антипартийные, антисоветские взгляды. Я считал его бред желанием пооригинальничать, подошел к нему не с партийных позиций и как коммунист отвечаю за это.

Я считаю себя виноватым в том, что, выступая в театре оперы и балета, не проводил партийной линии. Считаю [себя] виноватым в том, что не видел политического лица Хадеева.

ВОПРОСЫ: 1) Чем объяснить, тов. Шлык, что Вы в свое время бывший секретарь комсомольской организации, после того, как Вы перестали им быть, самоустранились от общественной работы в Университете и пошли к таким людям как Хадеев?

2) Вы поняли критику на Ваше выступление или критика помогла Вам изменить Ваши взгляды?

3) Можно ли объяснить Ваше выступление зазнайством?

4) Почему в книге Голубова-Потапова[i] Вы обратили внимание на безидейную цитату Голубова, а мимо цитаты Белинского Вы прошли?

5) Почему на партсобрании химфака Вы говорили об ошибочности выступления, а о своей дружбе с Хадеевым не говорили?

6) Вы о всех антисоветских высказываниях Хадеева, кроме как тов. Орлову, кому-нибудь говорили?

7) Где Вы были в период оккупации Белоруссии?

8) Предупреждал ли Вас кто-нибудь из коммунистов, что дружба с Хадеевым должна быть прекращена?

9) До того времени как было Ваше выступление, Вы уже читали статьи в «Правде» об антипатриотической группе критиков?[ii]

10) Вы, отвечая на один из предложенных вопросов, сказали, что у Вас отсутствует система взглядов. Как Вы это понимаете?

ВЫСТУПИЛИ: 1. Тов. АБЕЦЕДАРСКИЙ[iii]: Я считаю, что тов. Шлык пытается одеть на себя маску эстета. Попал он в Университет из средней школы, его подняли и он решил сделать себе карьеру. Он просто стал чиновником. Перед нами не коммунист. Он ходил в вышестоящие организации ябедничать, что в Университете нет хороших работников. Шлык ведет себя в Университете как карьерист, как человек с оскорбленным самолюбием.

Мать Шлыка — коммунистка, неоднократно предупреждала его в вопросе дружбы с Хадеевым. Корни его выступления в театре в том, что он хотел противопоставить себя массам, показать, что он критически мыслящая личность.

Совершенно возмутительное поведение было у него по отношению к Хадееву; пока об его антисоветских взглядах не говорили, он молчал о нем, а затем написал на него письмо.

Предлагаю исключить Шлыка из партии.

2) Тов. БАРКАН[iv]: Переоценка себя привела Шлыка к таким результатам. Шлыка испортило выдвижение в Университете, он этим злоупотребил. Сегодня он выступал не как коммунист. Но в рядах партии он может быть. Предлагаю вынести ему строгий выговор.

3) Тов. НАХИМОВСКАЯ[v]: Я не согласна с выступлением тов. Баркана. Сегодня Шлык выступает как не-коммунист и, судя по всему, я считаю, что нет ос-

нования оставлять его в партии. Его поведение недостойно не только коммуниста, но и просто советского студента.

4) Тов. ФИЛИМОНОВ[vi]: Я разделяю мнение тов. Абецедарского, но я хочу еще сказать об его неискренности, а эту неискренность он проявил при поступлении в члены партии[vii]. Я считаю, что Шлык чисто случайно попал в партию.

5) Тов. РОМАНОВСКИЙ[viii]: Сегодняшнее выступление его на бюро непартийно. Он пришел с каким-то чувством зазнайства. Он заявил, что у него нет определенного мировоззрения. Да, у него нет партийного мировоззрения. Считаю, что ему не место в партии.

6) Тов. МАКАРЕВИЧ[ix]: В первую очередь за проступки Шлыка отвечаю я, как коммунист, рекомендовавший его в партию. Шлык не понял политики партии, отошел от принципа партийности. Все поведение Шлыка должно возмущать любого коммуниста. Друг его говорил антисоветские вещи, а он это считал оригинальным. Я считаю, что Шлыка надо исключить из партии.

7) Тов. БУЛАЦКИЙ[x]: Я поддерживаю мнение т. т. об исключении тов. Шлыка из членов партии.

8) Тов. ОРЛОВ: Я не согласен с мнением товарищей, предлагающих исключить Шлыка из партии. Я знаю Шлыка хорошо и его лицо мне известно. Шлык не имеет никакого отношения к путанным аморальным высказываниям Мазеля[xi]. Из-за одного выступления при разборе балета «Князь-озеро» я бы не поставил вопроса на партбюро. Шлык говорил, что у него не сложились эстетические взгляды, а не идеологические взгляды, как говорит тов. Романовский.

Основной проступок, за который мы привлекаем его к партийной ответственности, состоит в том, что он дружил с Хадеевым, высказывавшим антисо-

ветские взгляды, и об этом своевременно не информировал партийную организацию, информировал, но поздно.

У него нет антисоветского мировоззрения. Его воспитывала мать-коммунистка, советская школа, комсомол.

У Шлыка сложилась самовлюбленность, любование собой, оригинальничанье, искание оригинальных товарищей. Шлык не разобрался сразу в антисоветских взглядах Хадеева, а он обязан был понять, что эти взгляды вредны, он был обязан информировать о них парторганизацию. В этом его вина.

Я считаю, что Шлыка можно оставить в партии.

Тов. ШЛЫК: Я никогда не мыслил себе жизнь вне партии. Я все время стремился проводить линию партии, но не всегда умел это делать. После своего первого проступка я всегда был честен с партией. Я очень виноват перед партией. Я обещаю, что все выводы, которые я должен сделать из происшедшего, я сделаю. Обещаю быть верным партии.

ПОСТАНОВИЛИ: Члену ВКП(б) тов. ШЛЫК А. А. за политическую беспечность, выразившуюся в том, что он своевременно не разоблачил антисоветских высказываний своего приятеля Хадеева, не информировал об этом партийную организацию, — ОБЪЯВИТЬ СТРОГИЙ ВЫГОВОР С ЗАНЕСЕНИЕМ В УЧЕТНУЮ КАРТОЧКУ.

СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО
БЕЛГОСУНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ В. И. ЛЕНИНА [подпіс]
(Н. ОРЛОВ)

НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 16. Арк. 44, 51–54.
Машынапіс.

Заўвагі

[i] Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе кніга Уладзіміра Голубава (Патапава) «Танец Галины Улановой» (Ленинград, 1948). У. Голубаў (Патапаў) — тэатразнавец, агент дзяржбяспекі, які суправаджаў Саламона Міхоэлса ў паездку ў Мінск у студзені 1948 г., пад час якой Міхоэлс быў забіты. Голубаў быў забіты разам з Міхоэлсам.

[ii] Рэдакцыйны артыкул «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» з'явіўся ў газеце «Правда» 28 студзеня 1949 г. 29 студзеня «Литературная газета» апублікавала рэдакцыйны артыкул «До конца разоблачить антипатриотическую группу театральных критиков», а 30 студзеня газета «Культура и жизнь» надрукавала рэдакцыйны артыкул «На чуждых позициях. О происках антипатриотической группы театральных критиков». «Правда» і далей цягам лютага і сакавіка публікавала матэрыялы на тэму «барацьбы з бязродным касмапалітызмам». Напрыклад, у нумары ад 10 лютага з'явіўся артыкул Прэзідэнта Акадэміі мастацтваў СССР А. Герасімава «За советский патриотизм в искусстве», у нумары ад 11 лютага — рэдакцыйны артыкул «Об одной антипатриотической группе театральных критиков (На партийном собрании Союза советских писателей)» і г. д.

[iii] Лаўрэн Сямёнавіч Абэцэдарскі (1916–1975), на той час выкладчык гістарычнага факультэта БДУ. У далейшым — доктар гістарычных навук, прафесар БДУ, спецыялізаваўся на гісторыі Беларусі. Вядомы як сталініст і расійскі шавініст. Падкрэсленая «партыйнасць» Абэцэдарскага часткова тлумачылася тым, што яго родны брат быў рэпрэсаваны (высланы ў 1945 г. на Далёкі Усход як спецпасяленец за тое, што ў час вайны трапіў у лік «остарбайтараў», гл: Памяць і слава: Беларускі дзяржаўны універсітэт. 1945–1961 / склад. С. М. Ходзін, М. Ф. Шумейка, А. А. Яноўскі. Мінск : БДУ, 2009. С. 288).

[iv] Абрам Самуілавіч Баркан (1904–1968) — кандыдат хімічных навук, дацэнт, сакратар партарганізацыі хімфака БДУ.

[v] Ганна Натанаўна Нахімоўская (1907–2005) — дацэнт, на той час загадчыца кафедры геаметрыі фізмата БДУ.

[vi] Аляксандр Андрэевіч Філімонаў (1918–2007), Герой Савецкага Саюза (1945), на той час студэнт 5-га курса філалагічнага факультэта БДУ. Пазней — доктар гістарычных навук, прафесар. Тэма кандыдацкай дысертацыі: «И. В. Сталин — организатор и руководитель печати бакинских большевиков (1907–1910 гг.)» (1953).

[vii] Маецца на ўвазе, што А. Шлык пры паступленні ў кандыдаты ў чальцы партыі не ўказаў у анкеце, што ягоны бацька быў рэпрэсаваны.

[viii] Хутчэй за ўсё, Мікалай Тарасавіч Раманоўскі (1912–1997), на той час дацэнт кафедры эканамічнай геаграфіі, кандыдат навук, дэкан геаграфічнага факультэта БДУ ў 1947–1955 і 1962–1983, у далейшым — доктар навук, прафесар.

[ix] Не атрымалася ідэнтыфікаваць асобу. Ініцыялы ў архіўных дакументах на рускай мове — Н. Г. У архіве БДУ няма асабовай справы студэнта ці выкладчыка з такімі прозвішчам ды ініцыяламі.

[x] Рыгор Васілевіч Булацкі (1921–1999), на той час студэнт 3-га курса БДУ. У далейшым — дэкан філалагічнага факультэта БДУ (1963–1967), дэкан факультэта журналістыкі (1967–1981), доктар гістарычных навук (1971), прафесар (1973).

[xi] Міхаіл Ісакавіч Мазель (1925 г. нар.), на той час студэнт хімічнага факультэта БДУ. Скончыў універсітэт у 1952 г. На жаль, невядома, у чым менавіта заключаліся «путанные аморальные высказывания», але яны былі зробленыя ў дакладзе па пытаннях камуністычнай маралі.

4
З інтэрв’ю з Мехавым (Няхамкіным) Уладзімірам Львовічам

15 кастрычніка 2014, Мінск
Інтэрв’юер — Уладзімір Валодзін

Уладзімір Мехаў (далей — У. М.): [*Звяртае ўвагу на дыктафон*.] Ну, апошнія гады я таксама ўжо працаваў з дыктафонам. Але пачаў я ў журналістыцы працаваць у сорак пятым годзе і шмат дзесяцігоддзяў усё з блакнотам запісваў.

[…]

У. М.: Давід Яўсеевіч Фактаровіч быў загадчыкам кафедры зарубежнай літаратуры. Доўгі час быў загадчыкам кафедры зарубежнай літаратуры. Вот яго абвінавацілі. Ён падтрымваў... у добрых [стасунках быў з Львом Барагам]... А Бараг працаваў на кафедры рускай літаратуры.

Уладзімір Валодзін (далей — У. В.): У Гутарава.

У. М.: Бараг жыў у Маскве. Тады ў нас многія выкладчыкі жылі ў Маскве, прыязджалі сюды працаваць... Марыя Іванаўна...

У. В.: Карнеева-Петрулан.

У. М.: Карнеева-Петрулан. Гэта была смешная такая жанчына, Карнеева-Петрулан. Анекдот пра яе раскажу. Была яна такая вельмі цнатлівая. Дык вот

такі анекдот пра яе хадзіў, што «иду я по улице і чытаю слова з трох літар». У жаху, так сказаць. І тут: «Это слово мир?» Да. Карнеева-Петрулан. Яшчэ быў прафесар... прыязджаў.

У. В.: Нейман, магчыма?

У. М.: Нэйман. Прафесар Нэйман. Гэта ўсё масквічы наязджалі сюды. І ў асноўным наязджаў сюды і Бараг. Жыў ён у... Вы ж разумееце, сорак пяты, сорак шосты год, абсалютна разбураны горад, жыць няма дзе. А тут наязджалі. Быў Саўсун. Імя па бацьку вот я забыў.

У. В.: Васіль...

У. М.: Васіль.

У. В.: Рыгоравіч.

У. М.: Да. Справа ў тым, што ён жа быў пасаджаны. Вот я паглядзеў у энцыклапедыі літаратурнай. Пераверзеў, ну і «пераверзеўшчына». Вот пасадзілі Пераверзева, так. Гэта было... «Весялоўшчына» і «пераверзеўшчына» — гэта было, божа мой, самае грэшнае, так сказаць. І разам з ім працаваў, супрацоўнікам яго быў Саўсун Васілі Грыгоравіч. Мы ж не ведалі тады, што ён вярнуўся з лагера або з высылкі, не ведаю. Чытаў цудоўна. Быў ужо немалады чалавек. Аплыўшы такі, азызлы. Пазней я даведаўся, што гэта вельмі буйны спецыяліст са школы Пераверзева. І ён сядзеў. Ён [да арышту] працаваў у Маскве, але тут ім дазволілі працаваць, калі выпусцілі. Ужо ў Маскву — не, але вот у Мінску ён працаваў. Ён чытаў лекцыі. Чытаў цудоўна. У час барацьбы з касмапалітызмам яго не чапалі. У час барацьбы... на філфаку быў галоўным абвінавачаным Бараг. Справа ў тым, што Гутараў Іван Васільевіч... Чытаў ён някепска, папулярным быў. Такі гаварун. Але ён абараняў кандыдацкую дысертацыю па Маякоўскаму і да вайны ў Магілёве працаваў[i]. А доктарскую ён абараніў па партызан-

скім фальклоры. І ішлі чуткі і размовы пра тое, што ўсё гэта матэрыялы Барага, што ён яго выжыў і ўзяў... А Бараг быў фальклярыст вельмі высокага ўзроўню. Дастаткова сказаць, што ён працаваў пасля ва Уфе, але на нямецкай мове вышла кніга «Беларускія казкі»[ii]. Ён вельмі быў такі буйны спецыяліст. Так вот гаварылі, што партызанскі фальклор сабраны быў Барагам, ён рыхтаваў[iii]. Але яны на кафедры былі, матэрыялы. Яго выжылі, і ўсе гэтыя матэрыялы прысабечыў, так сказаць, гэты самы Гутараў. Такая была гаворка. Я даказаць гэта не магу, але так гаварылі. Таму што абараніў ён доктарскую дысертацыю па фальклоры, якім ніколі да таго не займаўся[iv].

У. В.: Ну, а Бараг займаўся...

У. М.: А Бараг быў фальклярыст… Абвінавачанні былі, што ён скажае фальклор, што ён там то, другое і прочае, хаця ўсё гэта было глупства.

У. В.: Вот ведаеце, пра Барага дастаткова шмат апублікавана і ў артыкулах розных, у газетах, у «ЛіМе» ў тым жа Бараг пастаянна скланяецца. І ў дакладзе Гусарава на з’ездзе. А вот пра Фактаровіча менш.

У. М.: Пра Фактаровіча. Фактаровіч, яго абвінавачвалі чаму? Па-першае, блізкае сяброўства з Барагам. А па-другое, разумееце, што быў касмапалітызм. Касмапалітызм — гэта было, так сказаць, «преклонение перед зарубежной, перед западной литературой». Але ж Фактаровіч — загадчык кафедры зарубежнай літаратуры.

З год назад выйшла кніжка Фактаровіча, яго доктарская дысертацыя, якую яму не дазволілі, не далі магчымасці абараніць, так сказаць. І выжылі яго. Тут у яго сямейныя розныя непаладкі былі, вот, і ён выехаў. Так вот выйшла кніжка з прадмовай Мальдзіса. І Мальдзіс там піша, у гэтай прадмове[v]. Ён працаваў у сябе ў Астраўцы пасля заканчэння ўніверсітэта, у

раённай газеце. І ён прасіўся ў аспірантуру да Фактаровіча — хацеў па зарубежных літаратурах. І Фактаровіч яму сказаў: «Нашто вам?.. Ідзіце па беларускай літаратуры. Там вас чакае...» Ну, і так і адбылося. Калі б Мальдзіс заняўся зарубежнай літаратурай, вядома, ён не падняўся б так высока, як ён падняўся. Так што Фактаровіча асабіста не абвінавачвалі. Яго як «примкнувшего» да Барага. Асноўны ўдар быў па Барагу. Сход быў агульнаўніверсітэцкі. Страшна было. Бледны Бараг. Сядзіць усмешлівы ў прэзідыуме Гутараў. Яшчэ там рэктар сядзіць Іван Савіч Чымбург[vi]. Даклад робіць Ваня Кудраўцаў, студэнт пятага курса[vii]. Потым ужо... ён тут недалёка ад мяне жыў, мы з ім у добрых былі адносінах, і я гавару: «Ну, Ваня, ну што ты...» — «Ну а што? Мне прапанавалі, так сказаць, я член партыі, абяцалі аспірантуру пасля. А так бы паехаў куды-небудзь настаўнікам».

У. В.: Там трошку больш складаная сітуацыя была з Кудраўцавым. Справа ў тым, што яму не толькі абяцалі аспірантуру, а яго літаральна за паўмесяца, за пару тыдняў да гэтага сходу, яго разбіралі на партбюро ўніверсітэта за тое, што ён не плаціў... плаціў складкі партыйныя не з поўнага заробку. Бо ён быў адначасова ў аспірантуры ці вучыўся вот ва ўніверсітэце і працаваў у «ЛіМе», і толькі з універсітэцкіх даходаў плаціў партыйныя складкі. І яго ў сорак дзявятым годзе, у лютым, за гэта разбіралі. І пагражалі выключэннем з партыі. І, відаць, напалохалі, сказалі, што вот выступіш там — тады выключэння не будзе[viii].

У. М.: Чакайце. Справа ў тым, наконт «ЛіМа». Я ў «ЛіМе» працаваў па загаду... Я пачаў раней, але па загаду — са студзеня сорак шостага года. І Кудраўцаў, і Шкраба[ix] — яны пры мне ўжо прыйшлі. Да жніўня сорак восьмага года. Потым так выйшла, што ўніверсітэт адбудаваў свае два карпусы, і заняткі... Так мы

ўвечары ў школах займаліся, і я мог працаваць. А тут я ўжо не мог працаваць, таму што на занятку павінен быў... Таму я пайшоў. А вот Ваня, па-мойму, тады прыйшоў, вот недзе да майго [звальнення]... Аналагічная сітуацыя з тым, што ён не поўнасцю плаціў членскія ўзносы, была з Гутаравым, але пасля гэтага. І быў партыйны сход, на якім яго разбіралі. Але ён смехам: «Ну, я забыўся, што мне там...» Яму зрабілі заўвагу, па-мойму, вымовы яму не далі, але таму што ён жа — цэкоўскі работнік да ўсяго. Але ён так: «Ну што, ну забыўся...»

У. В.: Ну, смехам, да.

У. М.: Ну вот. Значыць, дакладчыкам быў Кудраўцаў. А выступаючыя... я помню, што вельмі мне было крыўдна — Юра Васільеў[x], будучы філосаф, вельмі разумны, вельмі прыстойны чалавек. Але таксама член партыі. Галоўнае — вы ж вучні гэтага самага Барага! Вот яны. Так што адзін Бараг. Фактаровіча, яго не абвінавачвалі нібы, але вот яго, так сказаць, за [кампанію]... Зноў жа, нейкія непрыемнасці ён меў, але з работы яго тады не знялі.

У. В.: Ну, так, яго разбіралі там таксама на партбюро і на партсходзе. А Васільеў дзе вучыўся?

У. М.: Васільеў канчаў разам з Кудраўцавым, канчаў філфак. Філалагічны факультэт. Тады яшчэ філасофскага не было. Але ў аспірантуру ён пайшоў па філасофіі, і стаў ён дэканам пазней філалагічнага факультэта ўніверсітэта і працаваў прафесарам. Ён вельмі разумны і прыстойны чалавек. Але час, партыйны білет. Ён тады таксама выкрываў гэтага Барага, будучы студэнтам яго. У аспірантуру ён пайшоў па філасофіі. І стаў доктарам філасофскіх... вельмі аўтарытэтны вучоны. Я нават не ведаю, ці жывы ён яшчэ. Ён дваццаць другога, здаецца, года нараджэння. Я з ім у шматтыражцы працаваў. Я быў сакратаром там год

ці паўтара шматтыражкі, а рэдактарамі шматтыражкі былі... Спачатку быў Філімонаў Саша, Герой Савецкага Саюза, канчаў факультэт журналістыкі, будучы прафесар, доктар, сталініст[xi]. Ён быў. А пасля яго Юра Васільеў быў маім рэдактарам, а я быў...

У. В.: А Абэцэдарскі[xii] там?..

У. М.: Абэцэдарскі да мяне. Пасля Абэцэдарскага, пасля Абэцэдарскага быў Філімонаў[xiii]. Вот пры Філімонаве я стаў сакратаром шматтыражкі. Справа ў тым, што... гэта сорак восьмы год. Я на чацвёрты курс, да, на чацвёрты курс пайшоў ужо займацца, ну, а паколькі ў мяне быў вопыт ужо работы ў рэдакцыі... «О, вот ты ўжо вопытны, ты і будзеш сакратаром». І я стаў сакратаром шматтыражкі. Газета шматтыражная называлася тады «За сталінскія кадры». Па штатнаму раскладу там была адна адзінка — адказны сакратар. Там не помню якая была стаўка. Дык вырашылі так: стаўку адказнага сакратара плаціць рэдактару, бо лічылася, што гэта грамадскае... Рэдактару. А сакратару — я быў залічаны як старшы лабарант. І потым... калі я на пяты курс перайшоў... Пасля чацвёртага курса я быў на практыцы ў «Звяздзе». Паслалі мяне ўсё роўна, хаця ў мяне практыка была, я ўжо і друкаваўся. Ну, гэта я пішу...[xiv] Я там быў у аддзеле ў Герцовіча[xv]. І вот у сорак дзявятым годзе... Кампанія барацьбы з касмапалітызмам, яна ж пачалася з артыкула ў «Правде», вы гэта ведаеце.

У. В.: Так, так. І «Культура и жизнь».

У. М.: І гэта быў студзень сорак дзявятага года. А яна пасля гэтага. І я быў якраз у студзені сорак дзявятага года яшчэ чацвёрты курс, я быў на практыцы ў «Звяздзе», пры мне пачыналася гэта кампанія. Потым ужо я перайшоў на пяты, і ўжо ўсё. Паколькі я пісаў дыпломную работу, я ўжо не быў сакратаром шматтыражкі.

У. В.: А яшчэ падчас таго сходу, калі шальмавалі Барага, таксама разбіралі і такога Івана Матвеенку.

У. М.: Ага.

У. В.: Вы памятаеце? Яго тады не звольнілі, але яго праз пару гадоў[xvi].

У. М.: Справа ў тым, што Іван Матвеенка... Вот прозвішча вы мне напомнілі. Яны ішлі па другой кампаніі. Сталін тады ўдарыў усю навуку. Ён напісаў работу... Як яна называлася? «Вопросы языкознания», што лі?[xvii] Антым*а*раўскую. І Матвеенка чытаў у нас мовазнаўства курс. Я не помню, як ён называўся. Ну, і чытаў, вядома: Мар[xviii] — гэта высокае, усё такое. А тут — работа Сталіна, і ўсё, што нам чытаў Матвеенка, загадана забыцца, і Матвеенка перачытаў новы нам курс, але яго на гэтым сходзе папракалі за тое, што ён... «Вот бачыш, зусім не па-сталінскаму вучыў». Яго не звольнілі. І па гэтаму ж мовазнаўству непрыемнасці меў, я не помню, ці звольнілі яго, гэта ў архівах, Касоўскі такі[xix].

У. В.: Касоўскі, да.

У. М.: Касоўскі. Вот ён таксама меў непрыятнасці розныя...

У. В.: Таксама з-за таго, што па Мару чытаў? Касоўскі?

У. М.: Я не помню там. Але, вядома, ён чытаў па ранейшых устаноўках, так сказаць. А тут усё пера... Вот Касоўскі і Матвеенка — яны былі ахвярамі вот гэтай вот кампаніі. Хаця яны там адно на адно наслойваліся, гэтыя кампаніі. Але яны розныя кампаніі.

У. В.: Ну, але менавіта слова «касмапалітызм» у дачыненні да Матвеенкі ў пратаколах, яно гучыць.

У. М.: Гучыць, да, да.

У. В.: Ну, паколькі сход адзін, кампанія адна, яны ў тэрміналогіі самі, шальмуючы...

У. М.: Не шыбка разбіраліся.

У. В.: А тады... Можна ў вас яшчэ трошку перапытаць пра Саўсуна? Вы далейшы яго лёс адсачылі, заўважылі?

У. М.: Не ведаю. Не ведаю. Па-мойму, ён вярнуўся ў Маскву пазней ужо. Або памёр. Ён быў вельмі хворы, сардэчнік такі, аплыўшы. Чытаў ён цудоўна.

У. В.: А Нейман? Як яго?.. Яго звольнілі вельмі хутка так неяк, ціха.

У. М.: Ну, разумееце, яны былі не ў штаце. Ён прафесар Маскоўскага, па-мойму, універсітэта, але чытаў курс. Відаць... Потым яго проста не запрашалі. Перасталі запрашаць. Гэтаксама, як і Карнееву-Петрулан. Перасталі запрашаць. Свае кадры падраслі, так сказаць.

У. В.: Але, вот што тычыцца Неймана, я такога не заўважыў, а што тычыцца Карнеевай-Петрулан, то на партыйных сходах, на партбюро падымалася пытанне пра тое, што вот яна ідэалістычныя канцэпцыі выкладае, што трэба ад яе пазбавіцца. І там адказ ідзе ад Арлова, здаецца, сакратара партбюро: «Нам пакуль няма яе кім замяніць»[xx]. А ўжо праз год яе замянілі.

У. М.: Да іх, да гэтых масквічоў, мелі прэтэнзіі. І наогул. Па-першае, хацелі свае кадры, падраслі такія. А па-другое, «ну что этот, понимаешь, приезжает». Я ж не быў... Я быў студэнтам, я на партком не хадзіў.

У. В.: Проста, можа быць, вы... менавіта што не на партбюро, а што, можа быць, штосьці выплёсквалася ў якасці чутак.

У. М.: Калі дзе-небудзь сярод выкладчыкаў выплёсквалася, то ў нас да студэнтаў гэта не даходзіла.

У. В.: Можа быць, Гутараў на лекцыях, дапусцім, Карнееву-Петрулан бэсціў?

У. М.: Ён яе не ўспамінаў. Ён так, байкі расказваў. Тэорыю літаратуры ён чытаў. Кожны раз у яго анекдот быў, кожны год паўтаралася гэта. Мінскі базар да

вайны. І тут татарын крычыць, што падыходзьце да мяне, беларус крычыць, яўрэй крычыць: «Гот рахмонэс, іх бін а калікер»[xxi]. Гэта кожны год ён... Ну, вядома, рогат стаіць. Але каб ён там... На сваіх лекцыях ён не ўспамінаў ні Барага, ні Карнееву-Петрулан. Іншая рэч, што ён быў у ЦК і там за рэктаратам ён... Але ён так, смешныя гісторыі расказваў, усё такое.

У. В.: А вось была такая Раіса Барысаўна Паіна...

У. М.: Паіна. Гэта была жонка рэктара ўніверсітэта Савіцкага[xxii]. Потым яны разышліся, ён ажаніўся з аспіранткай сваёй. Паіна чытала ў нас рускую літаратуру. Чытала вельмі нецікава. Было вельмі нецікава.

У. В.: Па пратаколе сходу Паіна, і ў іншых месцах яна таксама выступала як партыйная, супраць Барага...

У. М.: Выкрывала, да? Яна была баязлівая такая, непрыгожая жанчына. Чытала кепска, па-школьнаму так.

У. В.: А вось яшчэ, калі Барага выганялі, ёсць такія сведчанні, што яму пасля прачытання апошняй лекцыі арганізавалі апладысменты. Вы што-небудзь пра гэта чулі?

У. М.: Апладысменты? Да. Студэнты рэагавалі вельмі... Гэта таксама яму не даравалі, разумееш. Чытаў ён здорава. Потым... Крэсла, скажам, стаіць, а ён пра гэта забываецца і праз крэсла гэта... Вельмі здорава. Мяне ўжо падводзіць памяць. Калі я пісаў гэты артыкул [паказвае на часопіс «Полымя»][xxiii], я больш памятаў. Але студэнты вот гэту кампанію супраць Барага абсалютна не прынялі. І тое, што апладысменты недзе былі, да. І гэта яшчэ горш, гэта выклікала такую... «А, вот што!..» Навум Кіслік[xxiv], быў такі паэт, ён вучыўся, аднакурснік быў мой. Мы ж адзін курс: Саша Адамовіч[xxv], усё такое. Толькі я — аддзяленне журналістыкі, а яны — філфак. Ну, у нас аўдыторыі

былі побач, так што я з імі сябраваў. Навум Кіслік напісаў паэму потым пра... Тады яшчэ нельга было так. Но ён усю гэтую гісторыю выклаў, пра Барага. Но я не помню, друкаваў ён яе дзе-небудзь ці не. На ўсю гэту кампанію. Студэнты ў масе ў сваёй абсалютна не прынялі гэта. Гэта што-та не так[xxvi]. І яны такі наладжвалі і апладысменты таксама. Бараг проста баяўся гэтага, разумееце... Высокі быў такі...

У. В.: І вот я хачу распытаць пра Кіма Хадзеева, таму што персона такая менавіта легендарная, пра яго шмат легендаў, але мала што апублікавана.

У. М.: Ясна. Вы разумееце, прачытаў я раман Някляева, ну, вы ведаеце раман[xxvii].

У. В.: Пра раман я чуў, але, на жаль, сам не чытаў яшчэ.

У. М.: А ён у мяне ёсць, прачытаў я раман гэты. Вы разумееце, ну я не магу... Для мяне Кім Хадзееў ну ніяк не легендарны, гэта хлопец, я яго добра ведаў, самыя былі добрыя адносіны. Я помню ў яго непрыемнасці. Іх была тройка, сябравалі: Саша Шлык, каторы стаў потым буйным вучоным, біёлагам… Ён не філфак канчаў, ён хімфак.

У. В.: Хімфак, так.

У. М.: Будучы ў Акадэміі навук, ён не будучы акадэмікам беларускай Акадэміі навук быў выбран членкорам Акадэміі навук СССР. Ён рана памёр, жонка яго яшчэ жыве, Валя Пытлякова, тут недалёка. Дык вот кампанія была: Саша Шлык, Кім Хадзееў, Разіта Калпакчы такая была. Вот яны вельмі сябравалі. У Сашы Шлыка тады... Проста ён вельмі перажываў... У яго быў раман... Гэта ўжо не для друку...[1] Але для Сашы Шлыка гэта была трагедыя. Ён быў сакратаром

[1] Далей прапушчана апісанне рамана Аляксандра Шлыка з адной студэнткай універсітэта.

камітэта камсамола ўніверсітэта... Трагедыя страшная. І супала з тым, што на абмеркаванні спектакля «Князь-возера» па Залатарову ён выступіў, здаецца. Што-та «шибко революционизированно», што-та ў такім духу. І ім потым гэта ўсё...

У. В.: Узгадалі.

У. М.: Ну, Саша Шлык... А ён, па-мойму, ужо быў член партыі.

У. В.: Да, ён быў член партыі.

У. М.: Ён быў член партыі. Але гэта сяброўства... Кім быў... Ён жа малы... Там сумесь такая: бацька яго татарын[xxviii], а маці яўрэйка, знача, была. І вот сумесь крывей, і ён быў архігеніяльны. У чатыры гады ён гаварыў (гэта гаварылі мне яго суседзі па дзяцінству): «Партия — это авангард рабочего класса». Я ведаю, што вакол яго сабіраўся гурт, так сказаць. Гэта я ўсё ведаў. У мяне былі з ім самыя харошыя адносіны. Артыкулы Хадзеева друкаваліся ў суаўтарстве з Трэстманам, каторы цяпер у Ізраілі. Яны ўсе друкаваліся дзякуючы мне або ў «Чырвонай змене», дзе я быў загадчыкам аддзела літаратуры і мастацтва, і я яго прыцягваў, або ў «ЛіМе». Я быў загадчыкам аддзела, потым сакратаром «ЛіМа». І я яго падтрымліваў. Гэта ўсе, усе артыкулы Хадзеева, каторыя друкаваліся, яны ішлі праз мяне[xxix]. Але я ведаў, што там вакол яго, і цяпер мне звоняць... Дзялендзік вот сядзеў тут, дзе вы седзіце. Анатоль Дзялендзік, ведаеце, драматург[xxx]. Ён, аказваецца, таксама з гэтай кампаніі... А Кім жыў тут недалёка ад мяне, я яго сустракаў[xxxi]. Там збіралася моладзь... Сапраўды, ён сядзеў, гэта ўсё правільна. Але такое, што вот гуру, такі гуру ён быў для моладзі. Але я яго як легендарную асобу... для мяне чалавек проста такі, выдумляў сабе...

У. В.: Чаму, я кажу, ужываю слова «легендарны»? Таму што пра Хадзеева амаль нічога не надрукавана.

Ён — асоба, якая выпала абсалютна з афіцыйнага свету, ён існаваў у нейкім сваім паралельным свеце, і пагэтаму пра яго ходзяць легенды, як жанр фальклору. Не таму што ён герой у гэтых легендах, а таму што ён проста персанаж фальклору і абсалютна неафіцыйны.

У. М.: У рамане Някляева яго завуць Палкоўнік. Я не помню, каб яго хто называў Палкоўнікам. Яго выдумляюць. Ён не быў... Ну, прэтэнзіі. Усё жыццё ён пісаў, пісаў нейкую работу, якая павінна была перавярнуць свет, так сказаць, але што гэта работа? Пісаў ён цяжка, кепска, таму заўсёды ён у сааўтарстве пісаў.

У. В.: Мяне перадусім цікавіць, якім ён быў у гады студэнцтва.

У. М.: Ну, вот такі. Я яго ведаў і пазней, і ў гады студэнцтва. Быў такі, ён памёр, Алег Белавусаў. Адзін час ён вёў “У Лявона” па тэлебачанні перадачы[xxxii]. І там выступалі, і я там выступаў. І там выступаў неяк Кім Хадзееў.

У. В.: Я глядзеў гэтую перадачу.

У. М.: Да. Значыць, ён расказваў ужо як легенду сваю ўніверсітэцкую гісторыю, усё гэта расказваў. А я сяджу на кухні ў сябе, гляджу гэту перадачу. І раптам чую, што Алег задае яму пытанне. Ці не задае пытанне, ён сам расказвае, што ў час яго ўсякіх непрыемнасцей усе студэнты абыходзілі яго. Гэтага не было, ну, так яму... яму здавалася. І толькі тры чалавекі па-ранейшаму да яго вельмі добра ставіліся. Хто? Навум Кіслік, Коля Крукоўскі і Валодзя Няхамкін — я. Я вылупіўся. Я ніколі не думаў тады... Я як да яго адносіўся тады, так і працягваў. Але я ніколі не думаў, што вот так вот гэта запомніцца яму. Ну, відаць, ён балюча... і яму запомнілася, што вот тры чалавекі — Коля Крукоўскі... Ну, вы ведаеце яго, ён таксама канчаў філфак у адзін год са мной. А ў аспірантуру ён пайшоў па філасофіі. І стаў буйным філосафам. А канчаў ён філфак, у пяцідзясятым годзе. Гэта адзін

курс вот іх: Адамовіч, Крукоўскі, Кіслік. Гэта ўсё з аднаго курса. Я быў на паралельным... у тым жа годзе, але на аддзяленні журналістыкі. Са мной канчаў Міша Цікоцкі[xxxiii]. Хто ж яшчэ?.. Такая Васілеўская ёсць, літаратар, Галя Скрыпко[xxxiv]. Так што для мяне Кім — не легендарная асоба, а такая прыдуманая. Вот цяпер, я так лічу, цяпер вот той жа Някляеў... Ім патрэбна гісторыя Мінска і нейкія, так сказаць... І вот сярод міфаў, якія прыдумляюцца... Хаця вакол яго дзействіцельна гуртавалася моладзь. Яны лічылі яго такім сваім гуру... Чарняўская Юля. Яна з гэтай кампаніі, яна мне звaніць: «Уладзімір Львовіч, — калі ён памёр у Бараўлянах, — надо нам как-то Кимушку...» А гэту Юлю Чарняўскую я вот такой дзяўчынкай памятаю. Я сябраваў з яе маці. Ну, і другія, і вот Дзялендзік, і ўсе. Там збіралася кампанія, там у яго, збіраліся і жылі там. Ён усё жыццё ніколі нідзе не працаваў. Жыў ён з таго, што ён пісаў дыпломныя работы, дысертацыі па розным... Ён пісаў і на гэтым ён зарабляў, так сказаць. З гэтага ён жыў.

У. В.: А скажыце, калі ласка, як праходзіла гэтае абмеркаванне балета «Князь-возера»? Яно праходзіла ва ўніверсітэце?

У. М.: У тэатры.

У. В.: У тэатры? Але яно было толькі для студэнтаў, выкладчыкаў універсітэта ці гэта было больш шырокае?

У. М.: Я не быў на спектаклі. Я бачыў «Князь-возера», але не на гэтым спектаклі. А на гэтым, у час культпаходу, я там не быў. Толькі адразу дайшло: вот, там выступілі. «Шибко революционизированный». Адразу прыйшло ва ўніверсітэт. І пачаліся непрыемнасці. Гэта я ўжо ведаў проста як у шматтыражцы. Ведаў, паколькі вот адразу там вот гэту тройку вылучалі: Шлык, Хадзееў, Разіта Калпакчы.

У. В.: А гэта быў як бы ўніверсітэцкі культпаход у тэатр оперы і балета?

У. М.: Культпаход, да. Універсітэцкі культпаход.

У. В.: А там яшчэ, калі Хадзеева распякалі, то фігураваў такі «фармалістычны даклад» пра Маякоўскага. Вы чулі гэты даклад на студэнцкай канферэнцыі?

У. М.: Што, ён чытаў свой даклад?

У. В.: Ну да, на студэнцкай канферэнцыі, і што гэты даклад быў фармалістычны, там штосьці не тое было.

У. М.: Нічога я такога не памятаю. Нічога не ведаю.

У. В.: А Хадзеева за што выгналі? Толькі за гэты выступ на «Князь-возеры»?

У. М.: Не, не. Там усё разам. Яго тады і ўзялі. Язык у яго быў, так сказаць, кепска падвешаны, разумееце. І ён гаварыў, відаць, на нейкіх сходах, ён дазваляў сабе выказванні. А тады вельмі за гэтым сачылі. І яго выключылі, і хутка яго пасадзілі. А пасля таго ён... Ён заканчваў ужо, па-мойму, дыплом атрымаў за педінстытут. Там, нібыта так я чуў. Працаваць ён ніколі нідзе не працаваў... Так што Кім Хадзееў — гэта цяпер міф нарадзіўся. Хаця... Ну, ён даваў нейкія падставы. Вот гуртавалася вакол... Для іх, для гэтых маладзейшых, вядома, ён быў старэйшы, ён расказваў. І ён для іх быў... божа мой. Гаварыў. Ён знаёмы з дысідэнтамі маскоўскімі і ўсё такое. Для мяне ён легендарным не быў.

У. В.: Ага, вось яшчэ з выкладчыкаў. Но яны пазней прыйшлі. Вы ў пяцідзясятым годзе скончылі, так?

У. М.: Да.

У. В.: Можа быць, вы нават з імі не сутыкаліся. Такі быў Леанід Якаўлевіч Рэзнікаў.

У. М.: Ха! Ён чытаў у нас.

У. В.: Чытаў? А вот у яго якія-небудзь непрыемна-

сці былі?.. У яго якія-небудзь праблемы з Гутаравым былі?

У. М.: Ён не... Я не помню. Магчыма, нешта было. Но так... Ён не быў канкурэнтам Гутараву. Круцікава была яго жонка[xxxv].

У. В.: Людміла Уладзіміраўна, так.

У. М.: Гэтая тая самая Круцікава, каторая потым, калі яны паехалі ў Петразаводск[xxxvi], кінула гэтага Рэзнікава і стала жонкай Фёдара Абрамава. Ну, Фёдар Абрамаў... Быў вельмі буйны празаік. А яна была жонкай Рэзнікава, і яны — і ён, і яна — працавалі тут ва ўніверсітэце. Ну, што? Ну, ён быў сам літаратар трошкі. Но яны папрацавалі тут гады два-тры. Я не помню, каб нейкія былі... Можа, там, наверсе былі нейкія, але да нас не даходзіла, што нейкія там адносіны.

Вот яны некалькі гадоў... Я магу пераблытаць. Два ці тры гады яны працавалі тут, у Мінску. А потым яны, па-мойму, паехалі ў Петразаводск адразу. А потым не знаю, дзе і як там усё здарылася. Яна стала жонкай Абрамава.

У. В.: Так. І вось іншыя кампаніі таго часу ў галіне літаратуры і мастацтва як закраналі філфак? У прыватнасці такія ва ўніверсітэце «суды гонару», «суды чести»?

У. М.: Нет. Пры мне іх не было. Но гэта б*ы*ла не пры мне, трохі пазней. Я кончыў у пяцідзясятым, ну, а кампаніі розныя... Вот, пяцьдзясят першы, пяцьдзясят другі год, гэта ўсё яшчэ на ўсю катушку круцілася.

У. В.: Можа быць, вось яшчэ трошку пра сітуацыю з Ларчанкам вы распаведзяце?

У. М.: Ларчанку вінавацілі ў нацыяналізме, Ларчанку вельмі туды... Вы разумееце, тады, тады... На Украіне вершы Уладзіміра Сасюры з’явіліся. «Любі Украіну». І з гэтага пачалося, так сказаць. «Любі

Украіну» — абвінавацілі ў нацыяналізме, і пачалася кампанія[xxxvii]. Але, зноў жа, яшчэ не закончылася гісторыя з Ахматавай і Зошчанкам, гісторыя пастановаў аб часопісах «Звезда» і «Ленинград», калі Ахматава і Зошчанка былі выключаны і пазбаўлены нават хлебных картак. То тут, у Мінску, непрыемнасці мела Эдзі Агняцвет, каторая перакладала Ахматаву. Вот, за гэта — яна перакладала Ахматаву. А вот тады, гэта пазней ужо, за «Любі Украіну» Сасюры пачалі шукаць нацыяналістаў паўсюду, па ўсіх рэспубліках, у тым ліку і ў Беларусі. Ларчанка меў непрыемнасці. За яго работы пра дарэвалюцыйнае: Купала, «Наша ніва». Там шукалі нацыяналізм, так сказаць. І ён меў непрыемнасці вялікія тады. Так. Ларчанка. Што датычыць іншых, тады быў з'явіўся ў адзін, я не помню точна год... З'явіўся ў «ЛіМе» артыкул Барыса Бур'яна, майго бліжэйшага друга пазнейшага, на паласу. А «ЛіМ» выходзіў тады... Гэта пры мне мы яго зрабілі фармата, гэта была пастанова ЦК, але на самай справе ідэя гэта належала мне. Гэта пры Прокшу мы яго зрабілі такім штотыднёвікам. А тады яна выходзіла два разы на тыдзень фарматам «Праўды», і вот на паласу быў артыкул Бур'яна. «Слова паэта — зброя народа» называўся артыкул, так. Гэта артыкул, дзе... Рэдактарам «ЛіМа» быў тады Васіль Вітка. І вот Бур'ян мне расказваў, што гэты артыкул ён напісаў па заданню Васіля Віткі. Гэта літаральна ўсе беларускія паэты, ува ўсіх знаходзіўся вот такі, так сказаць, грэх. Або нацыяналістычны, або яшчэ які. У тым ліку ў самога Віткі. І мне Бур'ян расказваў, што Вітка яму сказаў: «Вот вы вазьміце і мае вершы, так сказаць, у каторых я...» Гэта быў страшны артыкул па таму часу. Быў такі артыкул Барыса Бур'яна, «Слова паэта — зброя народа»[xxxviii]. Вот. Так што тады... І... з'явіўся гэты пасля ўкраінскіх вершаў. І аналагічныя грахі, нацыяналізм

шукалі, вышуквалі ўсюду. Дастаткова сказаць... Вот я пісаў пра гэта ў «ЛіМе». Вы, вядома, артыкул гэты не бачылі. Быў у мяне артыкул. Справа ў тым... У Панчанкі, калі ён быў у Іране, у «ЛіМе» вот я запомніў гэты верш... Быў такі верш: «Што я думаў, гледзячы на Каспійскае мора». Там былі такія радкі: «Паўмора зачэрпну і ў Піншчыну выплесну». На беразе Каспійскага мора сядзіць. Апошнія радкі я помню: «Сяджу ля Каспійскага мора на беразе і марай уласнае сэрца трывожу. Мая Беларусь у рамонку і верасе, цябе не на жарты зрабіць я намерыўся і самай багатай, і самай прыгожай». Дак вот гэты верш вот у той рэдакцыі, якую я вам прачытаў, быў надрукаваны. Але калі дайшло да кніжнага варыянта, то Панчанку абвінавацілі: «Як гэта, Беларусі самай багатай, самай прыгожай?» Самай! Абвінавацілі, і ён сапсаваў тыя радкі. Цяпер не помню, у мяне недзе ёсць гэты артыкул, да. Ён там апошнія: «Цябе не на жарты зрабіць я намерыўся...» Без «самай багатай», без «самай». І такой, і прыгожай, і ўсё такое. Але не «самай», не было гэтага[xxxix]. І «самай багатай» — гэта ўжо «нацыяналізм». І так вот... Ларчанка, мы з яго пачалі, меў тады непрыемнасці нейкія.

У. В.: А вот студэнты гэта адчувалі?

У. М.: Не, не. Ну, што мы... Мы, па-першае, раз партыя сказала, так яно і ёсць. Гэта я не помню. Я яшчэ чаму ведаў больш, чым іншыя студэнты? Таму што ў мяне была лімаўская загартоўка. Я там працаваў у «ЛіМе», я ведаў гэта. А так, студэнты — мала хто гэта ведаў.

У. В.: Ну, вялікі дзякуй! Пакуль што ў мяне пытанняў больш няма.

У. М.: Калі ласка!

Заўвагі

[i] Іван Гутараў працаваў у Магілёўскім педагагічным інстытуце ў 1928–1938 гг., з 1939 г. — у БДУ. Кандыдацкую дысертацыю «Паэтычнае майстэрства Маякоўскага» абараніў у 1939 г. у Маскоўскім інстытуце філасофіі, літаратуры і гісторыі (ИФЛИ).

[ii] Маецца на ўвазе выданне: Belorussische Volksmärchen / herausgegeben von L. G. Barag. Berlin : Akademie-Verlag, 1966. Да 1980 г. кніга вытрымала дзевяць перавыданняў.

[iii] Дзеля справядлівасці варта заўважыць, што Гутараў публікаваў артыкулы пра партызанскі фальклор з 1943 г. Адзіны артыкул Льва Барага пра партызанскі фальклор (дакладней, фальклор пра партызан): Бараг Л. Г., Меерович М. С. Белорусские народные предания и сказки-легенды о Заслонове и Ковпаке // Советская этнография. 1948. № 2. С. 147–155. Скарочаная версія артыкула па-беларуску: Бараг Л., Мееровіч М. Беларускія народныя казкі-легенды аб Заслонаве і Каўпаку // Полымя. 1948. № 1. С. 88–95. Як сведчыць пазнейшая публікатарская дзейнасць Барага (сярод іншага, у 1970-я ён удзельнічаў у падрыхтоўцы некалькіх тамоў серыі «Беларуская народная творчасць»), архіў сваіх палявых матэрыялаў па беларускай этнаграфіі ён у 1949 г. забраў з сабой. Іншая справа, што праз расправу з Барагам Гутараў прыбраў з дарогі патэнцыйнага канкурэнта.

[iv] Аркадзь Шульман піша пра выкарыстанне Гутаравым матэрыялаў Марыі Мееровіч: Шульман А. Не потерять достоинства. С. 91. Падрабязней пра Мееровіч гл. у прадмове (зноска 42 на с. 30).

[v] Маецца на ўвазе выданне: Факторович Д. Основы теории художественного перевода. Минск : Кнігазбор, 2009. Другая прадмова да гэтай кнігі («Слова пра настаўніка», с. 7–12) напісана Адамам Мальдзісам.

[vi] Іван Чымбург фармальна стаў рэктарам БДУ 26 ліпеня 1949 г. Пры гэтым папярэдні рэктар Уладзімір Тамашэвіч склаў з сябе абавязкі ў лютым 1949 г. У сакавіку 1949 г. Чымбург працягваў лічыцца дырэктарам Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б.

[vii] Іван Кудраўцаў на той час быў аспірантам філфака пер-

шага года навучання і адначасова супрацоўнікам газеты «Літаратура і мастацтва», у далейшым перавёўся на завочнае навучанне.

[viii] Персанальную справу І. Кудраўцава за няпоўную аплату партыйных складак разглядалі на партбюро БДУ 16 лютага 1949 г. (НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 16. Арк. 22–24). У сваім заключным слове Кудраўцаў сказаў наступнае: «Я признаю и понимаю, что я грубо нарушил устав. Но я прошу бюро не исключать меня из партии, я буду партии еще полезен» (Тамсама. Арк. 24).

[ix] Рыгор Шкраба (1919–1997) — беларускі крытык, літаратуразнавец. Быў супрацоўнікам газеты «Літаратура і мастацтва» ў 1946–1957 гг.

[x] Юрый Аляксандравіч Васільеў (1922, г. Паўлава Ніжагародскай вобласці — ?) у 1948 г. скончыў філалагічны факультэт БДУ, у 1948–1951 гг. вучыўся ў аспірантуры пры кафедры філасофіі БДУ. У красавіку 1952 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю па тэме «Вопросы эстетики и литературной критики в работах В. В. Воровского». З кастрычніка 1952 г. па 1955 г. — дэкан філалагічнага факультэта БДУ. Асноўныя працы: «В. И. Ленин и некоторые вопросы научного предвидения в общественной жизни» (Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1962), «В. И. Ленин и социальное предвидение» (Мінск : БДУ, 1978), «Методические материалы по использованию материалов XXVI съезда КПСС в курсе диалектического и исторического материализма» (Мінск : БДУ, 1981). Чалец ВКП(б)/КПСС з 1943 г. Ягонага бацьку Аляксандра Іванавіча Васільева (1898–1938), які на той час займаў пасаду наркама лясной прамысловасці Грузінскай ССР, арыштавалі ў 1937 г. і расстралялі. Апошняе часткова тлумачыць паводзіны Ю. Васільева падчас ідэалагічных кампаній канца 1940-х гг.

[xi] Аляксандр Андрэевіч Філімонаў (1918–2007), падрабязней пра яго гл. зноску да дакумента 4 на с. 97.

[xii] Лаўрэн Сямёнавіч Абэцэдарскі (1916–1975), падрабязней пра яго гл. зноску да дакумента 4 на с. 96.

[xiii] Л. Абэцэдарскі вярнуўся да рэдагавання шматтыражкі пазней, у першай палове 1950-х. Так, 12 сакавіка 1953 г. агульны партыйны сход БДУ разбіраў персанальную справу рэдактара шматтыражкі Абэцэдарскага

за затрымку выхаду шматтыражкі пасля смерці Сталіна (газета не выйшла ані 6, ані 7 сакавіка). Гл.: Памяць і слава... С. 161–162.

[xiv] Маюцца на ўвазе ўспаміны У. Мехава «Во мраке девятого вала (1945–1953)» (у кнізе: Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Вып. 3. Минск, 2007). Эпізод з практыкай у газеце «Звязда» і роляй Якава Герцовіча прыводзіцца на с. 329–330.

[xv] Якаў Бенцыянавіч Герцовіч (1910–1976) — журналіст, літаратурны крытык. У першыя пасляваенныя гады працаваў у рэдакцыі газеты «Звязда». У 1960-я гг. меў не надта добрую рэпутацыю «партыйнага» крытыка (у прыватнасці, нападаў на творы У. Караткевіча).

[xvi] Іван Матвеенка быў звольнены загадам прарэктара БДУ Азаранкі (рэктар Чымбург быў у камандзіроўцы) ад 28 верасня 1950 г. «согласно поданному им заявлению» (НАРБ. Ф. 205. Воп. 6. Спр. 43. Арк. 232).

[xvii] Праца Сталіна «Марксизм и вопросы языкознания» была апублікавана ў «Правде» 20 чэрвеня 1950 г. і ў тым самым годзе выдадзеная асобнай брашурай у пашыраным варыянце. Яна закрыла дыскусію пра так званае «новае вучэнне аб мове» М. Мара, якую газета праводзіла з 9 траўня. Марызм, які быў да таго асновай афіцыйнага мовазнаўства ў СССР, сышоў са сцэны.

[xviii] Мікалай Якаўлевіч Мар (1864–1934) — усходазнавец, філолаг, гісторык, этнограф і археолаг. Акадэмік Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук (1912), затым акадэмік і віцэ-прэзідэнт АН СССР. Яго раннія працы маюць вялікую навуковую каштоўнасць. Пасля рэвалюцыі атрымаў вядомасць як стваральнік «новага вучэння аб мове» (ці «яфетычнай тэорыі»), якое ў канцы 1920-х гг. атрымала афіцыйную падтрымку і да 1950 г. прапагандавалася ў СССР як «марксісцкае». «Новае вучэнне» насіла блытаны і ненавуковы характар.

[xix] Барыс Ізраілевіч Касоўскі, гл. пра яго заўвагу да дакумента № 2 на с. 90. Касоўскага не звольнілі, але калі ў 1951 г. у ВАК СССР былі пададзеныя дакументы на зацвярджэнне яго ў званні дацэнта, то ён не быў зацверджаны. Званне дацэнта Касоўскі атрымаў з другой спробы ў 1955 г. (НАРБ. Ф. 205. Воп. 10. Спр. 368, 369).

[xx] Выступ Івана Матвеенкі супраць Марыі Карнеевай-Пе-

трулан на партыйным сходзе БДУ 24 лістапада 1948 г. цытуецца ў прадмове на с. 40–41. У сваім заключным слове сакратар партбюро БДУ М. Арлоў адказаў на гэты выступ: «Прав тов. Матвеенко, обвиняя в подборе кадров. Мы не поддерживаем Корнееву-Петрулан, но нет пока кем заменить» (НАРБ. Ф. 205. Воп. 16. Спр. 13. Арк. 110).

[xxi] «Божа літасцівы, я — калека» (ідыш).

[xxii] Паіна сапраўды была жонкай Парфёна Пятровіча Савіцкага (1904–1954), рэктара БДУ з 1938 па 1941 і з 1943 па 1946 г. (у 1941–1943 гг. універсітэт не існаваў з-за вайны). Іх развод паслужыў адной з прычын сыходу Савіцкага з пасады рэктара.

[xxiii] Мехаў У. Аблога // Полымя. 1991. № 3. С. 193–195.

[xxiv] Хутчэй за ўсё, згаданая паэма Навума Кісліка не была апублікаваная. Антысеміцкія ідэалагічныя кампаніі позняга сталінізму абмяркоўваюцца ў яго вершы «Личное дело» (Кислик Н. Памяти патефона. Минск : Мастацкая літаратура, 1995. С. 156–157).

[xxv] Алесь (Аляксандр Міхайлавіч) Адамовіч (1926–1994) — пісьменнік, доктар філалагічных навук, прафесар. Выпускнік філалагічнага факультэта БДУ 1950 г. У адным са сваіх аўтабіяграфічных твораў А. Адамовіч згадаў пра І. Гутарава і пра тое, як апошні ледзь не заваліў Адамовіча на абароне дыплома за адсутнасць спасылак на Жданава: Адамович А. Путешествия из Минска в Москву и обратно // Нёман. 1994. № 8. С. 11–13.

[xxvi] Размова адбывалася, калі яшчэ свежым быў мем «Что-то не так» з фільма «Мы, браты…» («Авель»), які выйшаў на экраны ў 2015 г. (пазней за інтэрв'ю), але здымаўся раней. У прыватнасці, сцэны з выкрыкваннем падчас акцыі пратэсту «что-то не так» здымаліся ў канцы студзеня — пачатку лютага 2014 г.

[xxvii] Маецца на ўвазе раман Уладзіміра Някляева «Аўтамат з газіроўкай з сіропам і без» (2012).

[xxviii] Хадзееў — татарскае прозвішча, але бацька Кіма Хадзеева пісаўся рускім.

[xxix] Паводле падлікаў Міколы Раманоўскага, у 1970–1971 гг. Кім Хадзееў апублікаваў у «Літаратуры і мастацтве» пад уласным імем сам або ў суаўтарстве з Уладзімірам Рудавым ці Рыгорам Трэстманам адзінаццаць

артыкулаў (Минская школа : Альманах поэзии. Вып. 4. С. 323.). У «Чырвонай змене» ў 1956 г. быў апублікаваны адзін артыкул Кіма Хадзеева.

[xxx] Анатоль Андрэевіч Дзялендзік (1934–2019) — драматург, сцэнарыст, празаік.

[xxxi] Уладзімір Мехаў жыў у доме № 37 па праспекце Леніна/Скарыны/Незалежнасці каля плошчы Перамогі. Кім Хадзееў жыў у двух кварталах ад яго ў доме па вуліцы Захарава (з 1983 г. гэты ўчастак вуліцы Захарава быў перайменаваны ў вул. Кісялёва, дом насіў № 17 паводле апошняй нумарацыі, нумарацыя была зменена разам са зменай назвы вуліцы).

[xxxii] Маецца на ўвазе тэлеперадача «Бар “У Олега”».

[xxxiii] Міхаіл Яўгенавіч Цікоцкі (1922–2012) — мовазнавец, журналіст, сын кампазітара Яўгена Цікоцкага. Скончыў аддзяленне журналістыкі БДУ ў 1950 г., у 1953–1989 гг. выкладаў на аддзяленні, потым факультэце журналістыкі БДУ. Доктар філалагічных навук (1972).

[xxxiv] Галіна Ануфрыеўна Васілеўская (у дзявоцтве Скрыпко, 1927–2017) — пісьменніца. У 1950 г. скончыла аддзяленне журналістыкі БДУ. Працавала ў часопісах «Сельская гаспадарка Беларусі», «Работніца і сялянка», «Полымя».

[xxxv] Круцікава не была жонкай Рэзнікава, хаця паміж імі і мелі месца рамантычныя адносіны.

[xxxvi] Леанід Рэзнікаў і Людміла Круцікава пакінулі БДУ ў 1951 г. Але Рэзнікаў накіраваўся ў Кішынёўскі ўніверсітэт, а Круцікава паехала да Фёдара Абрамава ў Ленінград. Рэзнікаў выкладаў у Петразаводскім універсітэце з 1956 г., а Круцікава пэўны час не магла знайсці ў Ленінградзе працу і выкладала наездамі ў Петразаводску.

[xxxvii] Верш Уладзіміра Сасюры «Любіть Україну» быў напісаны ў 1944 г. Верш быў раскрытыкаваны за «буржуазны нацыяналізм» у артыкуле «Против идеологических извращений в литературе», апублікаваным 2 ліпеня 1951 г. у газеце «Правда».

[xxxviii] Артыкул Барыса Бур’яна «Слова паэта — зброя народа» выйшаў у газеце «Літаратура і мастацтва» 4 жніўня 1951 г.

[xxxix] Багатай, шчаслівай, // Як песня, прыгожай.

5
Юрий Айхенвальд
ТЕАТР В СУМАСШЕДШЕМ ДОМЕ

Зэки — всегда тени былой своей реальности: тени своего прежнего генеральства, профессорства или иного достоинства; б/з/к — больные-заключенные тюремных психиатрических больниц — были тенями теней, уже совершенно бесправными и бессильными. И тем не менее в Ленинградской тюремной психиатрической больнице существовала худож[ественная] самодеятельность. Меня привезли в эту больницу со следствия по пресловутой «пятьдесят восьмой»[i] в мае 1952 года. И очень скоро я оказался участником самодеятельного концерта вместе с Александром Асарканом, благодаря которому я из приемного отделения сразу же попал на отделение для выздоравливающих.

Александр Асаркан, впоследствии блестящий и памятный многим эссеист и критик, теперь житель Соединенных Штатов, был в то время тоже больным-заключенным «психушки» на Арсенальной, 9, которую, впрочем, правильнее было бы назвать «психарней», ибо решительно ничего уменьшительно-ласкательного в этой огромной и мрачной тюрьме не было.

Асаркан тогда баловался стихами, одно четверостишие я помню:

Лучше ехать по кривой дороге,
Чем все время следовать вперед[1].
Все системы лживы и убоги.
Правильно всегда наоборот[2].

Эти строки для самодеятельности умалишенных не годились, поскольку больно задевали принципы социальной ориентации здравомыслящих людей. Для концерта Асаркан придумал другой стихотворный текст; оттуда я помню только две строчки:

Внизу Ромео кличет
Блатную Беатриче.

Совмещение Шекспира и Петрарки требует пояснения, тем более, что «Беатриче» зовется Ленка Черная из Петрозаводска, а Ромео был литовец Йонас-Йозис (фамилии не упомню).

Этот театр масок, но театр в жизни, возник у нас в психушке из-за того, что на ее территорию выходил один из корпусов женской исправительно-трудовой колонии. «Красны девицы» в своих светелках, за решетками, но без козырьков, находили себе среди нас кавалеров, с которыми изъяснялись жестами, записками (записки назывались «ксивы»), спускавшимися на нитках (мы привязывали ответы), некоторые пары усвоили даже азбуку для глухонемых. Получался естественный театр мимики и жеста — отнюдь не те-

---

[1] Да выпраўлення ў рукапісе Айхенвальда: «Лучше ехать по кружной дороге, / Чем всегда искать пути вперед».

[2] Павел Уліцін прыводзіць гэтыя радкі ў іншым варыянце: «Все идеи лживы и убоги, правильно лишь все наоборот». Гл.: Улитин П. «Четыре кварка» и другие тексты. С. 69.

атр теней. Это был театр страстей, осуществлявшихся потом и в переписке, где сценой был бумажный лист, а «играли» любовные фразы. Впрочем, я знаю случай, когда такая «игра» завершилась на воле свадьбой. Да и мой бурный роман в «ксивах» с «Золушкой» перешел вскоре в добрую дружбу, и «Золушка» пересылала мои письма жене на волю (т. е. в ссылку, где жена тогда находилась). При этом «Золушка»[3] знала, что пересылает письма моей жене[ii].

Нам нечего было дарить своим «блатным Беатриче», кроме влюбленных «ксив»; встречи были невозможны. Режим наш был близок к режиму спецлага: мы ведь были преступники государственного значения.

Осеннюю листву на дворе подметал бывший генерал-лейтенант Варенников[4 iii].

Тоже на уборке двора занят был генерал-майор инженерной службы Курганов[5 iv].

В прогулочном дворике четвертого отделения положенных 2/3 часа в день проводил академик, бывший министр иностранных дел советской Эстонии Круус[6 v]…

Свиданий нам вообще не разрешалось, зато у наших прекрасных дам свиданки были каждую неделю, пронести там можно было все, что угодно. И мы получали от своих «Светочек», «Беатрич» и «Золушек» запретные бритвы, сигареты, иногда даже водку, которую «красны девицы» сбрасывали своим «добрым молодцам» в резиновых грелках.

---

[3] Далей закрэслена: «красивая женщина тремя годами старше меня».

[4] Айхенвальд закрэсліў у рукапісе прозвішча Варэннікава і пакінуў ад яго толькі першую літару.

[5] Айхенвальд закрэсліў у рукапісе прозвішча Курганава і пакінуў ад яго толькі першую літару.

[6] Айхенвальд закрэсліў у рукапісе прозвішча Круус.

Но у этого житейского театра любви были свои яростные отрицатели: надзиратели. Из-за них влюбленным парам и приходилось переименовываться. Наши дамы любили красивые имена, мы не отставали от них. Если же надзиратели нас ловили, то наказания были суровы: прекрасных дам сажали в карцера и лишали свиданий, а кавалеров отправляли из отделений для выздоравливающих в отделения для «чокнутых», откуда на работу не выводили, где камеры были закрыты днем и ночью, а в палатах попадались дети Ленина и Сталина, которые были гораздо опаснее детей лейтенанта Шмидта.

Вообще по жанру обстановка Ленинградской психарни была в значительной мере театром клинического абсурда, иногда становившегося абсурдом трагическим.

Сашины стихи про блатную Беатриче так и не попали на эстраду нашего желтого дома: заведующая отделением, капитан эмвэдэшной медицинской службы и наш цензор, запретила этот реализм как противоречащий правилу не разглашать [нарушения] тюремного режима.

Но это не значит, что жизнь наша вовсе не отразилась в зеркале нашей сцены.

В нашем дружном кружке, где старшему, Виктору Г., исполнилось 26 лет, был очаровательной внешности, милый и умный юноша, лет двадцати, любивший рассказывать о себе какую-то приключенческую историю, что-то о работе в советской разведке. Мы заподозрили во всем этом юношескую псевдологию, но потом вдруг почему-то решили, что если среди нас есть стукач, то это именно он, Илья Г.[7]

Тут я оговариваюсь, что по фамилиям буду называть только тех, кто уж точно не будет за меня на это

[7] Айхенвальд выправіў у рукапісе «Илья Г.» на «Григорий Д.».

в обиде. Илью[8] я называть не стану, во-первых, потому что наше предположение было полной чушью, а во-вторых, потому что этому почтенному профессору, ученому-филологу[vi] сегодня, может быть, и вспоминать не хочется эту дурацкую историю.

Мы решили дать понять Илье[9], что он раскрыт. Для этого я написал стихи о том, как купил щенка, и щенок все не рос, зубы у него не прорезались — и оказалось, что это не щенок, а старая собака.

В 44-й палате на четверых, в нашем клубе и штабе, отчасти повторилась сцена «Ловушки» из «Гамлета»: я при Илье[10] прочел это стихотворение, а все смотрели, как он будет реагировать. Из стихов я помню лишь последние строки:

Я долго грустил и курил табак.
А вывод мой был таков:
Как часто в жизни старых собак
Принимают за малых щенков.

Читая это, я смотрел на Илью со значением. Он глядел на меня открытым взглядом героя из кинофильма «Подвиг разведчика»[vii], советского разведчика, привыкшего всегда смотреть открытым взглядом. Он все понял. И похвалил стихи. Вот их-то я и читал на нашем самодеятельном концерте.

Концерт повторялся раза три — не только для нашего, но и для других отделений. Там были, кроме чтения, вокальные номера.

Исполнители были иногда в обычной нашей одежде (полосатые куртки и брюки), иногда — в рабочей (черная куртка, черные брюки); концертантам

---

[8] Айхенвальд выправіў у рукапісе «Илью» на «Григория».
[9] Айхенвальд выправіў у рукапісе «Илье» на «Грише».
[10] Айхенвальд выправіў у рукапісе «Илье» на «Грише».

сестра-хозяйка выдавала по их просьбе для участия в концерте новую черную х/б пару.

Трудно рассказывать о театре в нашей психтюрьме, не говоря о том, кем были наши мастера сцены, и не касаясь бытовых деталей: искусство связано с жизнью, а в сумасшедшем доме — особенно.

Как и на воле, была у нас политическая цензура. Военные и штатские врачи отбирали номера для концертов, проходивших в большом зале отделения этажом ниже нашего (седьмого, закрытого отделения) в соответствии с жестким принципом, обратным тому, который всесилен был в мире психически здоровых сограждан. Сограждан на воле пичкали политизированным до предела искусством. Нам в сумасшедшем доме политизированное искусство категорически запрещалось. Такие слова, как «Маркс», «Энгельс», «Ленин», «Сталин», «коммунизм», «большевик», было запрещено произносить на концертах. Запрет на политику в искусстве объяснялся опять-таки политическими соображениями: психов из «закрытых» отделений эти слова могли спровоцировать на вспышки. Услышав, скажем, слово «Сталин», какой-нибудь бандеровец, настаивавший, что перед тем, как он стрелял в немецких или советских солдат, ему каждый раз являлась благословляющая Дева Мария, вполне мог крикнуть:

— Ганьба! (Т. е. «позор» по-украински).

А другой невыдержанный псих мог поддержать:

— Смерть усатому!

Потом, скорее всего, этих больных «полечили» бы инсулиновыми шоками, но самое кощунство оскверняло и как бы сводило на нет всю тюремную сценотерапию.

Моноспектакль о Кериме, испытателе подводной лодки и герое Отечественной войны, однако, разреши-

ли: там не было имен, раздражающих зрителей. Этот моноспектакль сделал из одноименной поэмы (автора не помню)[viii] Андрей К., ныне преподаватель театрального искусства в Москве, а в то время — бывший актер театра сатиры, где он успел после окончания Щукинского училища сыграть два сезона, после чего и стал за излишнюю любознательность заключенным психом. На политзанятиях он спросил у преподавателя, правда ли, что существует некое завещание Ленина; отрицательным ответом не удовлетворился, стал докапываться до истины — и выкопал яму, в которую сам же угодил. Кто-то донес, что он распространялся в актерской компании, будто великий Ленин обложил в завещании великого Сталина, но от народа все это скрыто[ix]. Андрея взяли. К счастью, дальше дело повернулось так, что его отправили на экспертизу, эксперты-психиатры признали, что крамолу он нес в состоянии патологического опьянения; и Андрей оказался у нас, под крылом Невмениды, еще неведомой древним грекам музы-покровительницы попавших в психзоны праведных душ. Тяжко было под этим крылом, но несравнимо легче, чем в каторжном спецлаге с номерами. Легче при условии, что безумец вел себя с умом: признавал себя больным, ничего не требовал и только смиренно просил, не настаивал на своей невиновности. Такое поведение человека означало, что он сознательный, выздоравливающий больной. Таких больных держали в Ленингр[адской] психарне по тогдашним понятиям недолго, потом большинство получало от Особого Совещания пятилетнюю ссылку в Сибирь или Казахстан. Поэтому многие из тех, кому грозило минимум 8 лет спецлага, а потом ссылки, почитали музу Невмениду своей спасительницей. Мы были в их числе.

От всех нас Андрей К. отличался тем, что, кроме

потери свободы, его мучила еще одна невыносимая утрата: потеря театра. И до того, как вместе с Сашей Асарканом взяться за «Голого короля», он сделал свой моноспектакль. Врачи и сестры знали, что он, артист, готовит свое выступление, поэтому доносы бдительных больных и несведущих охранников на его патологическое поведение (разговаривает сам с собой, вскрикивает, жестикулирует) во внимание не принимались.

Декорации моноспектакля были по тем временам вызывающе формалистичны: табурет, обернутый белым, стоял на задрапированном темной материей возвышении. Сзади была ширма-выгородка, дававшая белый фон.

Я помню из моноспектакля одну только строку-сценку:

— Керим два дня блуждал по всем отсекам...

Я заметил Андрею, что подлодки маленькие и блуждать там негде, вышло поэтическое преувеличение. Андрей мне ответил, что сыграет это как метафору.

Он ее играл так.

Сидя в позе роденовского «Мыслителя», вдруг произносил: «Керим». Тут же рывком вставал со своей табуретки и делал шаг под продолжение фразы: «два дня блуждал». Затем, оставаясь на месте, он яростно оглядывался, словно раненый лев, и продолжал, чуть понизив голос и даже с легким кавказским акцентом: «два дня по всем отсекам». Он чуть нагибался, руки и тело его были подчеркнуто напряжены, но он не делал больше ни шагу. Он был похож на барса, готового к прыжку. Уже потом, на воле, я заметил, что стремление обеспечить поэтический смысл стихов физическим действием, чтобы было на что смотреть, а то, не дай Бог, зритель соскучится только слушать, было свойственно не только театру безум-

цев, но и театру здоровых людей. Тогда, в психтюрьме, эта манера играть стихи меня только удивила, но Андрей мне понравился: во всем, что он делал, была какая-то истинность и, главное, огромная самоотдача. Это чувствовалось и[11].

Однако лучшей ролью Андрея К. в ЛТПБ стала роль Короля в пьесе Е. Шварца «Голый король». Этот король был не просто капризным, «рамольным»[x] стариком, как его потом нередко играли; в нем оживала вдруг некая грозная проницательность (след от образа Керима), и тогда казалось: еще секунда — и он поймет, что его дурачат.

Самую пьесу заново написал Саша Асаркан; он был сорежиссером Андрея. Пьесу заново писать пришлось потому, что шварцевского текста у нас не было, как не было и самого Шварца, которому, как мы считали, было бы самое место в нашей компании в статусе выздоравливающего безумца, — ибо какой разумный человек мог написать пьесу «Дракон»? Разумные люди писали «Василия Теркина» или «Молодую гвардию» на худой конец. «Дракона» нам подробнейшим образом пересказал Асаркан. Но даже в нашем аполитичном сумасшедшем доме ставить его было бы безумием. Остановились на «Голом короле», которого Саша знал близко к тексту, — но все же ему очень многое пришлось сочинить заново. Он, например, придумал вместо роли Ученого у Шварца роль Доктора Всех Наук.

Ее играл тихий и умный чеховского вида старик, ученый-филолог Ш. Он попался на том, что обстрелял все инстанции письмами, в которых требовал поставить памятник жертвам незаконных репрессий при Ежове. Хотя слово «ежовщина» было термином полуофициальным, обозначавшим осужденные еще

[11] Далей два словы (прыназоўнік і назоўнік) неразборліва.

XVIII съездом партии «перегибы» тридцать седьмого года, в начале пятидесятых упоминать о «ежовщине» было не ко времени. Вот ученого и определили в сумасшедшие, сочтя идею, легшую сейчас в основу всесоюзного общества «Мемориал», паранояльным бредом. А ждать-то, пока эту идею признают разумной, было по историческим масштабам не так уж и долго — каких-нибудь сорок лет...

Что-то будет сорок лет спустя в моем отечестве?..

Но вернемся в наш бедлам.

Я не помню подробностей асаркановского текста пьесы Шварца. Но в тексте были строки, особо актуальные для нашей психтюрьмы. Например, Король, ударив одного из стражников, отдергивал явно ушибленную руку и говорил:

— Кормишь вас, кормишь кашей, а никакой в вас мягкости нет!

Зал отзывался смехом, ибо каша была главным элементом тюремного рациона.

Эти два стражника пели:

Первый. Бьют часы у нас на башне.

Второй (просыпаясь). Где бьют? Кого?

Первый. День кончается вчерашний.

Второй. Лучше б не было его!

В тексте было много пародийных строк, вполне в духе «постконцептуалистов», но задолго до их появления.

Вообще же спектакль рождался в муках.

Начать с того, что вдруг пришлось прервать репетиции из-за исчезновения Асаркана, отправленного разъяренным начальством вниз, в седьмое отделение опасно помешанных. Правда, там с ним в палате был, кажется, полковник из окружения маршала Жукова (тогда людей из этого окружения выборочно хватали), попавший «вниз» за то, что он слишком упрямо настаивал на своей психической полноценности и неви-

новности. Это соседство облегчало, конечно, Сашину жизнь. Но участникам спектакля пришлось трудно: сопостановщик и «живой текст» пьесы исчез.

Произошло это так: вдруг в коридоре, куда выходил кабинет врачей, запахло дымом. А в кабинете как раз заседала Центральная медицинская комиссия — московский профессор и московский же эмвэдэшный полковник-врач. Пока до носов высокой комиссии дым как будто не доходил, они там спокойно сидели и требовали от б/з/к признания своей вины и своей болезни. Но психи в коридоре беспокоились; медсестры тоже; запах заметно крепчал. Наконец, старшая сестра отделения, старший лейтенант по званию, заглянула в Сашину палату. Он там был один и утопал в дыму, как бы в облаках. Матрац под ним ядовито дымился, а Саша спал... Оказалось, что он, задремав, уронил сигарету...

Комиссия ничего не узнала, а виновника дыма без огня зав. отделением отправила к тяжелым больным в отместку за собственный испуг перед начальством.

К счастью для спектакля, начальница была отходчива и недели через две по просьбам «артистов» вернула Сашу наверх.

Несколько слов об исполнителях.

Роль Принца — Свинопаса — Первого ткача играл у нас Наполеон, принявший обличие Вити Г. Это чудо случилось в 1951 г. после того, как Виктор попытался зайти в американское посольство, узнать подробности про американскую жизнь. От посольских ворот он получил поворот на Малую Лубянку. Вскоре нашелся коллега-железнодорожник (Виктор был машинистом электровоза), давший следствию нужный материал. И вот тут-то Виктор открыл следователю свою тайну: он советской власти неподсуден, ибо он — Наполеон, хотя в то же время и Виктор Г., так что документы на

это имя у Наполеона совсем не фальшивые. Просто Наполеон стал Виктором в порядке метемпсихоза[xi]; обычно люди не знают, кто в них воплощен, — но у него особый случай... Спокойно, по-деловому, не переигрывая, он объяснил все это следователю и потребовал занесения сказанного в протокол. Следователю не оставалось ничего, кроме как обратиться к психиатрам. Если бы психиатры, подобно Станиславскому, воскликнули: «Не верим!» — то получил бы Виктор карцер за симуляцию и срок за агитацию. Но он их убедил. Они поверили и констатировали невменяемость. Как он играл в «Голом короле», я совершенно не помню, но, должно быть, так же, как свою роль Наполеона в жизни: ровно, спокойно, без пережима. Я его как-то спросил (наедине, конечно), неужели он и вправду Наполеон.

— А чем я, по-твоему, не великий человек? — ответил он ироническим вопросом. И поскольку я не мог сказать ни «да», ни «нет», мне осталось тогда только промолчать.

Но теперь, когда Виктор Г. стал крупным хозяйственником, заместителем директора большого завода, я, вспоминая его загородный дом, городскую квартиру, красивую и умную жену, очаровательных дочерей, не могу не признать, что у него были все данные для великого человека, просто он реализовал их уместно, вовремя и на деле, а не как Наполеон — сперва Аустерлиц, а потом остров Святой Елены без невменяемости.

Замечателен по-своему был и наш Первый стражник, который, работая в столярке нашей психтюрьмы, изготовил для спектакля разные декорационные разности: из двух стульев трон для короля, некое подобие станка для ткачей. По профессии он не был столяром. Он был директором большого московского магази-

на. В молодости, в 1937 г., Миша начал свой рабочий путь слесарем, — и вот тут случилась беда: страшный удар электротока бросил его на пол... Миша, однако, встал, собрался даже работать, но товарищи по цеху, всполошившись по случаю допущенного недосмотра, отправили его отдохнуть домой. Дома Мише вдруг захотелось пойти в Мавзолей, к дедушке Ленину... Он чувствовал себя, как на крыльях, ему все казалось достижимым и простым. Но грубые солдаты не пустили его к родному Ильичу. Он чуть не вырвал у одного из них винтовку; тут его схватили, куда-то увезли, о чем-то спрашивали... А дальше — облака, облака, облака и верхушки деревьев... В 1939 г., через два года, Миша пришел в себя и понял, что находится в психбольнице. Он на диво быстро оправился, во время войны служил в армии, а вот после войны попал впросак: рассказал по пьяной лавочке приятелям всю эту историю. За это его и арестовали: обвинили в попытке террористических действий (он же чуть не вырвал у часового винтовку!). Все произошло пятнадцать лет назад, но срока давности по этой статье не было. Психиатрическая подоплека очень быстро выявилась, однако возник новый казус: рассказывал-то Миша всю эту историю в здравом уме и с юморком, нисколько себя не осуждая, т. е. пропагандировал тем самым преступные действия... Мише грозил десятилетний срок и ссылка, но психиатры как-то спасли его от статьи (бывало с их стороны и такое), и он попал к нам — поседевший, облысевший (он мне показывал свое предарестное фото: кудрявый темноволосый красавец!).

Благодаря Мишиному столярному искусству декорации удалось решить в смелом конструктивном стиле. Синие и серые халаты хозяйственной обслуги, пожалованные сестрой-хозяйкой, пошли на мантии с

золотыми и серебряными наклейками (золотую и серебряную бумагу дали библиотекарши, благорасположенные к нам дамы); рабочие брюки черного цвета подшили, подвязали (но не подкололи: права на булавки мы были лишены), — словом, сладили костюмы обобщенного сказочного времени...

После смерти Сталина самодеятельность в психарне затихла: ушли на волю и Андрей К., и Саша Асаркан.

Но вскоре появился новый контингент: невменяемые убийцы и насильники. В наше отделение попадали только самые спокойные из них, в основном — жертвы патологического опьянения. Один в таком состоянии убил отца, попав ему в висок углом тяжелого чемодана, другой, узнав об измене жены, напился с горя и отрубил изменнице голову топором. Убийцы эти были всё больше люди тихие, иногда даже угнетенные содеянным. Они-то и возродили художественную самодеятельность в нашем сумасшедшем доме. Они любили хоровые песни. Регентом у них стал ласковый седобородый старик, хронический пациент психбольниц, попавшийся на изнасиловании малолетней. Спевки происходили в помещении столовой. Какие в их концертах были номера, кроме песен, я не помню. Но когда хор невменяемых убийц и насильников пел: «Партия — наш рулевой», — это впечатляло.

Теперь требование аполитичности с программ было снято: и пел, и слушал социально надежный контингент. Самодеятельность сумасшедшего дома органично вошла в контекст общегражданской культуры. Помню еще одну песню, которую вдохновенно и очень громко исполнял хор невменяемых уголовников: «Мы за мир, и песню эту понесем, друзья, по свету...»

После того как Московская комиссия сняла с меня принудительное лечение в четвертый раз, меня освободили, но не потому, что я совершил преступление будучи невменяемым, а потому, что, как выяснилось, меня вообще не за что было сажать. Со справкой о реабилитации весной 1955 г. я приехал в Москву, а несколько лет спустя переводом «Сирано де Бержерака» Ростана по заказу театра-студии «Современник» (мои стихи, ходившие в тогдашнем «самиздате», ребятам из «Совр[еменника]» показал Саша Асаркан) началась моя работа в области театра — сперва как переводчика пьес и автора разных стихотворных текстов, потом как театрального рецензента и историка театра.

Этим летом мы с женой (в 1954 г., освободясь из ссылки, она приехала ко мне на свидание в ЛТПБ), были в Ленинграде и зашли на Арсенальную посмотреть, что там теперь делается. В одном из окон бывшего «нашего» отделения мелькнула за решеткой мужская фигура в синем. Мы вошли в проходную. Объявления на здании, как и прежде, не было никакого. За стеклянной перегородкой боком к нам сидела толстая женщина в погонах войск МВД. Висело объявление: больше трех человек одновременно не пропускается.

Спрашивать мне ни о чем у дамы в погонах не хотелось, мы вышли. Рядом со входом стояла пожилая женщина в белом халате. Вот к ней я подошел и сказал:

— Добрый день. Простите за вопрос, но я знаю, что прежде здесь была знаменитая тюремная психиатрическая больница, здесь сидело много очень известных людей, например правозащитники Борисов и Файнберг. Вы не знаете, что здесь сейчас?

— Сейчас здесь завод, — любезно ответила мне женщина в белом халате.

— Я не спрашиваю подробностей, я понимаю, но сейчас здесь не больница, по крайней мере не психиатрическая больница, а что-нибудь другое?

— Что-нибудь другое, — доброжелательно подтвердила собеседница.

Навстречу ей шел молодой паренек в кожаных браслетах с металлом и еще с какими-то признаками рок-н-ролльного «металлиста».

— Привет, ма! — сказал он женщине в белом с таинственного завода.

А мы пошли к Финляндскому вокзалу, где под стеклянным колпаком стоит на рельсах паровоз, привезший некогда тот самый опломбированный вагончик.

Театральность торжествовала по-прежнему и повсюду.

Архіў гісторыі іншадумства
ў СССР Міжнароднага Мемарыяла.
Ф. 197. Воп. 1. Спр. 6. Без пагінацыі. Рукапіс.

Заўвагі

[i] Артыкулы ад 58-1 да 58-14 КК РСФСР 1926 г. былі артыкуламі, накіраванымі супраць так званых «контррэвалюцыйных злачынстваў». Самым распаўсюджаным быў артыкул 58-10 («прапаганда або агітацыя, якія ўтрымліваюць заклік да звяржэння, падрыву ці аслаблення Савецкай улады або да здзяйснення асобных контррэвалюцыйных злачынстваў»).

[ii] З Валерыяй Міхайлаўнай Герлін (1929–2012) Айхенвальд пазнаёміўся ў 1950 г. у ссылцы, куды яна трапіла як дачка расстралянага ў час вялікага тэрору «ворага народа»; пара неўзабаве ўзяла шлюб. Пасля вяртання са ссылкі ў 1953 г. Валерыя Герлін, як і Айхенвальд, настаўнічала, у 1968 г. разам з Айхенвальдам падпісала ліст у абарону Гінзбурга і Галанскава, а пасля выхаду на пенсію ўдзельнічала ў працы таварыства «Мемарыял».

[iii] Іван Сямёнавіч Варэннікаў (1901–1971) — савецкі военачальнік, генерал-лейтэнант (1943). Арыштаваны 12 сакавіка 1948 г. у складзе групы генералаў і афіцэраў, якія калі-кольвек працавалі з маршалам Жукавым. Усіх іх фізічна змушалі прызнацца ў падрыхтоўцы нібыта арганізаванай Жукавым «ваеннай змовы» супраць сталінскага кіраўніцтва. Справай кіравалі Абакумаў і Берыя. Пасля рэабілітацыі (9 ліпеня 1953 г.) Варэннікаў працаваў у цэнтральным апараце ДТСААФ.

[iv] Звесткі пра Курганава не атрымалася знайсці. Больш за тое, у архіве Міжнароднага Мемарыяла адсутнічае копія ўліковай карткі ЛТПБ на каго-небудзь з такім прозвішчам. Магчыма, маецца на ўвазе зняволены ў ЛТПБ палкоўнік-артылерыст Качаргін.

[v] Ханс Круус (1891–1976) — эстонскі гісторык, дзяржаўны дзеяч. З 1931 г. — прафесар Тартускага ўніверсітэта, у 1940–1941 і 1944 гг. — рэктар Тартускага ўніверсітэта. У 1944–1950 гг. — міністр замежных спраў Эстонскай ССР, адначасова ў 1946–1950 гг. — прэзідэнт Акадэміі навук Эстонскай ССР. У 1950 г. у час барацьбы з «буржуазным нацыяналізмам» у рэспубліках Прыбалтыкі быў арыштаваны. У зняволенні да 1954 г.

[vi] Мяркуючы па ўсім, размова вядзецца пра Іллю Навумавіча Гарэлава (1928–1999), доктара філалагічных навук,

прафесара Саратаўскага ўніверсітэта (гл. пра яго зноску XVI да транскрыпта тэлеперадачы «Бар “У Олега”»).

[vii] «Подвиг разведчика» (1947) — мастацкі фільм рэжысёра Барыса Барнэта. Галоўную ролю (разведчыка Аляксея Фядотава) у фільме выканаў Павел Кадачнікаў.

[viii] Паэму «Керим» (1942) напісаў Аляксандр Аляксеевіч Жараў (1904–1984). Яна прысвечана падводніку, Герою Савецкага Саюза, ураджэнцу Дагестана Магамеду (Магамету) Гаджыеву (1907–1942).

[ix] Маецца на ўвазе «Письмо к съезду», надыктаванае хворым Леніным сваім сакратарам 23 снежня 1922 г. — 4 студзеня 1923 г. У лісце Ленін раіў зняць Сталіна з пасады генеральнага сакратара ЦК як занадта грубага і няўважлівага да таварышаў. Ліст быў упершыню апублікаваны ў часопісе «Коммунист» (1956. № 9).

[x] Рамольный (ад франц. ramolli) — млявы, нямоглы, лядашчы, які ўпадае ў прыдуркаватасць.

[xi] Перасяленне душ.

Нагляднае вядзенне № 13/494-62

Наступны раздзел (дакументы №№ 6–27) з’яўляецца публікацыяй усіх 22 дакументаў з адной справы — нагляднага вядзення Пракуратуры СССР па крымінальнай справе Хадзеева і Гарачага. Справа захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі (Ф. Р8131. Воп. 31. Спр. 92547).
На вокладцы справы напісана: «Прокуратура Союза ССР, отдел по надзору за следствием в органах КГБ. Надзорное производство № 13/494-62. Хадеев Ким Иванович и др.» Справа распачатая 17 лютага 1962 г., на 25 аркушах.

6. Суправаджальны ліст з агульнага аддзела ЦК КПСС у Пракуратуру СССР. *13 лютага 1962 г.*[1]

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
Коммунистическая партия Советского Союза.
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
Москва, Старая пл., д. 4
Телеф. К6-26-72; АТС Кремля 21-18.
ЦК 46753[2] 13 ФЕВ 1962[3]

Прокуратура СССР

Направляется на рассмотрение поступившее в ЦК письмо Хадеева К. И.

О результатах рассмотрения просьба сообщить заявителю.

Общий отдел ЦК [подпіс]

[Рэзалюцыя:] *надзору*[4] *БССР. 16/II* [подпіс].

Арк. 1. Машынапіс на бланку.

---

[1] Пазнакі і штампы: 1) *13 // 14 II-62* [подпіс]; 2) Прокуратура СССР // 14 ФЕВ 1962 // Экспедиция; 3) ПОЛУЧЕНО // *15/II-62* [подпіс]; 4) 9.

[2] Лічба — штамп.

[3] Штамп.

[4] Няўпэўненае прачытанне.

7. Ліст начальніка следчага ізалятара КДБ пры СМ БССР Кержанцава ў ЦК КПСС. *30 студзеня 1962 г.*[5]

им-2

Камітэт дзяржаўнай бяспекі пры Савеце Міністраў Беларускай ССР | Комитет государственной безопасности при Совете Министров Белорусской ССР. 30 января 1962 г. № 31/91, **г. Минск**[6].

В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМПАРТИИ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА
город Москва[7]

При этом направляем заявление заключенного ХАДЕЕВА Кима Ивановича, адресованное на имя Первого Секретаря ЦК КПСС товарища Никиты Сергеевича ХРУЩЕВА, на Ваше рассмотрение.

ХАДЕЕВ К. И. арестован 27.1.62 г.[i] УКГБ при СМ БССР по Минской области[8] и содержится в следственном[9] изоляторе КГБ при СМ БССР.

ПРИЛОЖЕНИЕ[10]: заявление[11].

НАЧАЛЬНИК СЛЕДСТВЕННОГО ИЗОЛЯТОРА КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ БССР
[подпіс] (КЕРЖЕНЦЕВ)

Арк. 2. Машынапіс на бланку.

[5] Штамп: Прокуратура СССР // 14 ФЕВ 1962 // Экспедиция.
[6] Далей закрэслена: **Секретно**.
[7] Падкрэслена друкаркай.
[8] Падкрэслена ад рукі.
[9] Падкрэслена ад рукі.
[10] Падкрэслена друкаркай.
[11] Сама заява Хадзеева ў справе адсутнічае.

8. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР П. Яфрэмава намесніку Пракурора Беларускай ССР А. Вярбіцкаму. *21 лютага 1962 г.*[12]

21 февраля *62*
13/5-494-62

ЗАМ. ПРОКУРОРА БЕЛОРУССКОЙ ССР
Государственному советнику юстиции
3 класса
тов. ВЕРБИЦКОМУ А. П.

Направляю Вам жалобу заключенного ХАДЕЕВА Кима Ивановича, прошу проверить изложенные в ней доводы и принять меры по существу.

Одновременно прошу срочно выслать в Прокуратуру СССР информацию по делу Хадеева.

ПРИЛОЖЕНИЕ: жалоба на *1-м* лист*е*[13].

Прокурор отдела по надзору за
следствием в органах госбезопасности
Старший советник юстиции

п/п (ЕФРЕМОВ)
Верно: [подпіс]

19-21.II-нк

Арк. 3. Машынапіс. Водпуск. Завераная копія.

---

[12] Пазнака: *К до 15/3-62 г.* [подпіс] *21/2-62 г.*

[13] Выпраўлена ад рукі. Было надрукавана: “на 2-х листах”.

9. Ліст намесніка Пракурора Беларускай ССР А. Вярбіцкага пракурору аддзела Пракуратуры СССР П. Яфрэмаву. *3 сакавіка 1962 г.*[14]

Прокуратура Союза Советских Социалистических Республик. Пракуратура Беларускай ССР | Прокуратура Белорусской ССР. Гор. Минск. Телефон №_____.

3/III **19***62* **г.**
№*4/310с*
При ответе ссылаться на №, месяц и число
Секретно[15]
экз. №*1*

Прокурору отдела Прокуратуры СССР по надзору за следствием в органах госбезопасности, ст. советнику юстиции
тов. Ефремову П. Т.[16]
На № 13/5-494-62[17] от 21/II.1962 г.

Сообщаю, что Хадеев Ким Иванович, 1929 г. р., уроженец и житель гор. Минска, русский, б/п, имеющий высшее образование, работавший в Минском облпотребсоюзе, был арестован 29 января[ii] с. г. совместно с гр-ном Горячим Эдуардом Николаевичем, 1936 г. р., уроженцем и жителем гор. Минска, белоруссом, членом ВЛКСМ, работавшим актером Белорусского Государственного театра юного зрителя.

---

[14] Пазнака і штамп: 1) *К-до 1/IV-62 г.* [подпіс] *10/3*; 2) Прокуратура СССР ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ ВХ №*13/2845*/с *9/III* 19*62* г. На адваротным баку друкаркай: отп. 2 экз. кс // 1 — адрес // 2 — дело // 3.III.1962 года // № 339 // р/т-5 // исп. Белинский.

[15] Падкрэслена друкаркай.

[16] Падкрэслена друкаркай.

[17] Тут і далей у дакументце падкрэслена алоўкам.

Арестованы они оба были по признакам ст. 67 УК БССР за то, что, начиная с 1957 г. группировали вокруг себя молодежь, среди которой проводили антисоветскую агитацию.

Имея связи с рядом лиц, проживающих в гор. Москве Хадеев и Горячий получали от последних анекдоты и стихотворения антисоветского содержания, которые комплектовали в сборниках, а затем читали их среди окружения.

В одном из сборников, именуемом «Анти-Асаркан, или Шут без короля», помещены такие антисоветского содержания стихи, как «Коммунистическая симфония», «Судьба писателя» и др.

В указанных стихотворениях прямо выражена мысль о ликвидации советской власти, аресте 21-го съезда партии и т. д.

Амбулаторная судебно-психиатрическая экспертиза 2 марта с. г. дала заключение о невменяемости Хадеева. Голодовку Хадеев снял.

Горячий также будет подвергнут в ближайшее время судебно-психиатрическому исследованию.

Зам. Прокурора Белорусской ССР
Государственный советник
юстиции 3 класса

[подпіс] А. Вербицкий

[Рэзалюцыя:] *Наряд* [подпіс] *5/4-62 г.*

Арк. 4. Машынапіс на бланку.

10. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР В. Сцяпанава[iii] намесніку Пракурора Беларускай ССР В. Ганчарову[iv]. *31 ліпеня 1962 г.*[18]

31 июля *6*2
13/5-494-62
ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРОКУРОРА БЕЛОРУССКОЙ ССР
Государственному советнику юстиции
3 класса
тов. ГОНЧАРОВУ В. А.

Направляю Вам жалобу Горячей Е. С. с просьбой о снижении наказания ее сыну Горячему Эдуарду Николаевичу.

О принятом решении прошу сообщить заявительнице.

Приложение: жалоба на 2-х листах.

Прокурор отдела по надзору за
следствием в органах госбезопасности
п/п (Степанов)[19]
Верно: [подпіс]

28.30.VII. ик

Арк. 5. Машынапіс. Водпуск. Завераная копія.

---

[18] Пазнака: *в наряд* [подпіс] *31.VII 62 г.*
[19] Падкрэслена ад рукі.

11. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР В. Сцяпанава К. Гарачай. *31 ліпеня 1962 г.*[20]

31/VII-62
13/5-494-62
ГОРЯЧЕЙ ЕКАТЕРИНЕ СТЕПАНОВНЕ
гор. Минск, ул. Карла Либкнехта
дом 172, кв. 35[v]

Сообщаю, что Ваша жалоба от 14 июля 1962 года по делу Горячего Эдуарда Николаевича направлена Прокурору Белорусской ССР, который сообщит Вам о результатах рассмотрения.

Прокурор отдела по надзору за
следствием в органах госбезопасности
п/п (Степанов)[21]
Верно: [подпіс]

28.30.VII. ик

Арк. 6. Машынапіс. Водпуск. Завераная копія.

[20] Пазнака: *в наряд* [подпіс] *31.VII 62 г.*
[21] Падкрэслена ад рукі.

12. Дакладная запіска пракурора аддзела Пракуратуры СССР па наглядзе за следствам у органах дзяржбяспекі А. Бабенкі[vi] начальніку аддзела Г. Церахаву[vii]. *24 траўня 1968 г.*[22]

Начальнику Отдела по надзору за следствием
в органах госбезопасности Прокуратуры СССР
тов. Терехову Г. А.[23]

Справка.

При чтении лекции следователям в Высшей Школе КГБ при СМ СССР на тему: «О встречающихся в практике работы ошибках в юридической квалификации государственных преступлений» один из следователей обратился с просьбой проверить правильность квалификации преступления по делу по обв. Горячего Эдуарда Николаевича по ст. 67 УК БССР (а/с агитация), т. к. он расследовал это дело и отказался привлекать его к уголовной ответственности за отсутствием состава преступления. Дело было передано другому следователю, который закончил дело с обвинительным заключением, и Горячий Э. Н. осужден к 2 годам ИТК.

В отделе имеется НП[24] № 13/5-494-62, в котором нет никаких данных о судьбе дела.

Полагал бы затребовать дело на зону для проверки в отделе.

Прокурор отдела
Бабенко

24.V.68.

[Рэзалюцыя:] т. Бабенко А. Т. Истребуйте дело. Г. Терехов. 24 V 68

Арк. 7. Рукапіс.

---

[22] Пазнакі алоўкам: 1) 64-21-10 секрет[ариат] Высш[ей] Школы; 2) Затребовано у Обрусова[?] из Высш[ей] школы по тел. Д-3-75-25 доб. 3-24.

[23] Тут і далей падкрэслена рукой А. Бабенкі.

[24] Скарачэнне ад «надзорное производство».

13. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі начальніку вучэбнага аддзела Вышэйшай школы КДБ СССР М. Калгіну.
17 чэрвеня 1962 г.[25]

СЕКРЕТНО
экз. № *2*

17 июня *6*8
13/5-494-62 / 1137с
НАЧАЛЬНИКУ УЧЕБНОГО ОТДЕЛА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ им. Ф. Э. ДЗЕРЖИНСКОГО КГБ при СМ СССР
Полковнику тов. КАЛГИНУ Н. И.
г. Москва

Прошу Вас выслать в Прокуратуру СССР уголовное дело по обвинению Горячего Эдуарда Николаевича по ст. 67 УК БССР.

ПРОКУРОР ОТДЕЛА ПО НАДЗОРУ ЗА СЛЕДСТВИЕМ В ОРГАНАХ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
Старший советник юстиции *Бабенко*
БАБЕНКО[26]

Арк. 8. Машынапіс. Водпуск.

[25] Пазнака: *1-16 VII*. На адваротным баку: Отп. 2 экз. // 1 — в адр., 2 — в н/п // р/т 94 исп. Бабенко // отп. Серова // 17 VI 68 № 1807.

[26] Падкрэслена ад рукі.

14. Суправаджальны ліст начальніка вучэбнага аддзела Вышэйшай школы КДБ СССР М. Калгіна пракурору аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенку.
25 чэрвеня 1968 г.[27]

СССР. Комитет государственной безопасности при Совете Министров СССР. Высшая краснознаменная школа имени Ф. Э. Дзержинского. Отдел ________. *25* июня **196**8 **г. №** 15/5-0542, г. Москва.

СЕКРЕТНО
экз. № *1*
Вх. № 06128 **на №** 13/5-494-62/1137с[28]
При ответах ссылаться на № и число
ПРОКУРОРУ ОТДЕЛА ПО НАДЗОРУ ЗА СЛЕДСТВИЕМ В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
старшему советнику юстиции
тов. БАБЕНКО[29]
гор. Москва

На вх. № 03933 на № 4/-16455 от 18/IV-1968 г.
ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 10 ОТДЕЛА КГБ при СМ БЕЛОРУССКОЙ ССР
тов. МУРАШКО Л. В.
г. Минск

По просьбе Прокуратуры СССР высылаем архивное уголовное дело № 16455 по обвинению ГОРЯЧЕГО Эдуарда Николаевича.

[27] Пазнакі і штампы: 1) *II-I/VII*; 2) Прокуратура СССР ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ ВХ. №*13/5621*/сд *2/VII 1968* г.; 3) *I-13/5*.

[28] Падкрэсліванне ў друкаваным бланку.

[29] Тут і далей у дакуменце падкрэслена друкаркай.

По миновании надобности дело просим возвратить в КГБ при СМ Белорусской ССР.

Приложение: по тексту, дело в двух томах (наш вх. № 03933), только первому адресату.

НАЧАЛЬНИК УЧЕБНОГО ОТДЕЛА
полковник *Калгин* (КАЛГИН)

Арк. 9. Машынапіс на бланку.

15. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі начальніку аддзела Пракуратуры БССР А. Бялінскаму. *25 лістапада 1968 г.*[30]

Секретно
Экз. *2*

25 ноября *6*8
13/5-494-62 / 2146с

Начальнику отдела по надзору за следствием
в органах госбезопасности прокуратуры БССР
Старшему советнику юстиции
тов. Белинскому А. Д.
г. Минск

В связи с проверкой архивно-следственного дела № 16455 по обвинению Горячего Эдуарда Николаевича по ст. 67 ч. 1 УК БССР, осужденного Верховным судом БССР 6.VI.1962 года, прошу Вас:

1. Истребовать из 10 отдела КГБ при СМ БССР пакет с вещественными доказательствами, приобщенными к делу (произведения «Табу», «Анти-Асаркан» и др. записи).

2. Истребовать с последнего места работы характеристику на Горячего Эдуарда Николаевича.

3. Истребовать прекращенное дело по обвинению Хадеева Кима Ивановича и установить его место жительства и работы в настоящее время.

Истребованные материалы вышлите в Прокуратуру СССР.

Прокурор отдела по надзору за следствием
в органах госбезопасности
Старший советник юстиции

п/п (Бабенко)
Верно: [подпіс]

Арк. 10. Машынапіс. Водпуск. Завераная копія.

---

[30] На адваротным баку: Отп. 2 экз. // 1 — в адр. // 2 — в н/п // испол. Бабенко // 25/XII-68 г. // м/б 3071.

16. Суправаджальны ліст начальніка аддзела Пракуратуры БССР А. Бялінскага пракурору аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенку.
13 снежня 1968 г.[31]

Прокуратура Союза Советских Социалистических Республик. Пракуратура Беларускай ССР | Прокуратура Белорусской ССР. Гор. Минск. Телефон №_____.

3/XII **19***68* **г.**
№ *4/841с*
При ответе ссылаться на №, месяц и число
Секретно[32]
экз. *1*
Прокурору отдела по надзору за
следствием в органах госбезопасности
Прокуратуры СССР
ст. советнику юстиции
тов. БАБЕНКО А. Т.
На № 13/5-494-62/2146с от 25 ноября 1968 г.[33]

Согласно Вашему запросу направляю архивно-следственное дело № 18067-с в отношении Хадеева Кима Ивановича и вещественные доказательства: 1)[34] по этому делу и 2) делу в отношении Горячего Эдуарда Николаевича[35].

---

[31] Штамп: Прокуратура СССР ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ ВХ. № *13/5681*/сд *23/XII* 19*68* г. На адваротным баку друкаркай: отп. 2 экз. // 1 экз. — адресату // 2 экз. — в н/п // исп. Шевчик // отп. Габерник // черн. на 1 листе // 13.XII.1968 года // м. п. № 966.

[32] Падкрэслена друкаркай.

[33] Падкрэслена друкаркай.

[34] Падкрэслена ад рукі, двухкроп'е і лічба «1)» упісаны ад рукі.

[35] Лічба «2)» упісана ад рукі, падкрэслена ад рукі.

Хадеев в настоящее время проживает в гор. Минске, ул. Энгельса, дом № 32-а, кв. 8, работает в Минском облкниготорге старшим товароведом.

Характеристика Горячего Э. Н. будет направлена Вам дополнительно.

Приложение: дело № 18067-с в 2-х томах, папка с вещественными доказательствами в 5 конвертах, коробка с вещественными доказательствами[36] от н/вх. № 1342с и 1354с.

Начальник отдела Прокуратуры БССР
ст. советник юстиции

[подпіс] (А. БЕЛИНСКИЙ)

Арк. 11. Машынапіс на бланку.

---

[36] Падкрэслена ад рукі, на палях прыпісана: «отправлено с делом Горячего Э. Н.», ад прыпіскі да падкрэслівання вядзе стрэлка.

17. Ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі начальніку аддзела Пракуратуры БССР А. Бялінскаму. *11 сакавіка 1969 г.*[37]

11/III-69 г.
13/5-494-62
НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ПРОКУРАТУРЫ БССР
Ст. советнику юстиции т. БЕЛИНСКОМУ А. Д.

13 декабря 1968 г. за № 4/841с Вы выслали дело в отношении Хадеева К. И. и вещественные доказательства по делу Горячего Э. Н., обещая дополнительно выслать характеристику на Горячего Э. Н.

До настоящего времени эта характеристика не поступила в Прокуратуру СССР.

Прошу Вас срочно выслать требуемую характеристику.

ПРОКУРОР ОТДЕЛА ПО НАДЗОРУ
ЗА СЛЕДСТВИЕМ
В ОРГАНАХ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
п/п (БАБЕНКО)
Верно: [подпіс]

Арк. 12. Машынапіс. Водпуск. Завераная копія.

---

[37] Пазнака: *В НП* [подпіс] *12.III.69*.

18. Суправаджальны ліст начальніка аддзела Пракуратуры БССР А. Бялінскага пракурору аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенку.
26 сакавіка 1969 г.[38]

Прокуратура Союза Советских Социалистических Республик. Пракуратура Беларускай ССР | Прокуратура Белорусской ССР. Гор. Минск. Телефон №_____.

26/III **19***69* **г.**
№ *4/735*
При ответе ссылаться на №, месяц и число
Прокурору отдела по надзору за
следствием в органах госбезопасности
Прокуратуры Союза ССР
ст. советнику юстиции
тов. Бабенко А. Т.[39]

В дополнение к нашему № 4/841 от 13 декабря 1968 г. направляю характеристику ГОРЯЧЕГО Эдуарда Николаевича.

Приложение: на 1 листе.

Начальник отдела Прокуратуры БССР
ст. советник юстиции
[подпіс] (А. Белинский)

[Рэзалюцыя:] *В НП 494-62* [подпіс] *22 I 70 г.*

Арк. 13. Машынапіс на бланку.

[38] Штамп і пазнака: 1) Прокуратура СССР — 2АПР69-0 № *13-5-494-62* ОБЛ *БССР*; 2) *В 2.4.69* [подпіс].

[39] Тут і далей у дакуменце падкрэслена друкаркай.

19. Характарыстыка на Э. Гарачага.
22 сакавіка 1969 г.

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ БССР
Государственный Русский
Драматический Театр БССР
имени М. Горького
гор. Минск, ул. Володарского, 5 Телефон 22-05-51, 22-32-15

22 марта 1969 г.

ХАРАКТЕРИСТИКА

артиста Государственного русского драматического театра БССР им. Горького ГОРЯЧЕГО Эдуарда Николаевича.

Горячий Эдуард Николаевич рождения 1936 года, белорус, беспартийный. Образование высшее (окончил Белорусский Государственный театрально-художественный институт), работает в нашем театре с мая 1966 года. Как актер т. Горячий Э. Н. заметно вырос в театре. Им сыграны на хорошем профессиональном уровне такие роли, как иностранный журналист в спектакле «Шестое июля» Шатрова[viii], Пикалов в «Любви Яровой» Тренева[ix], полковник Лансдорф в спектакле «Щит и меч» Кожевникова[x]. Последняя работа Горячего Э. Н. — роль Рудзенко в спектакле «Руины стреляют в упор» Новикова и Сулимова[xi] является очередной удачей артиста Горячего.

т. Горячий Э. Н. трудолюбив, очень настойчив и упорен в работе, перспективен как специалист, не имеет никаких взысканий. В общественной жизни театра принимает пока скромное участие.

Директор театра [подпіс] М. Половец
Секретарь Парторганизации [подпіс] Ю. Сидоров[xii]
Пред[седатель] М[ест]К[ома] [подпіс] И. Рожба[xiii]

Арк. 14. Машынапіс на бланку,
завераны гербавай пячаткай тэатра.

20. Ліст намесніка начальніка аддзела КДБ БССР Кіені пракурору аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенку. *24 верасня 1969 г.*[40]

БССР. Комитет госбезопасности при Совете Министров БССР. ДЕСЯТЫЙ ОТДЕЛ. *24 сентября* **19***69* **г. № 4**|*16455*, **гор. Минск.**

СЕКРЕТНО[41]
Экз. № *ед.*
Прокурору отдела
Прокуратуры СССР
ст. советнику юстиции
тов. *Бабенко*
гор. *Москва*

Просим возвратить архивное дело № *16455* **на** *Горячего Эдуарда Николаевича*, **направленное Вам** *25 июня* **196***8* **г. при №** *15/5-0542*.

Зам. **начальник***а* **десятого отдела КГБ**
при СМ БССР *майор* [подпіс] (*Киеня*)

[Рэзалюцыя:] *НП* [подпіс] *30*[?] *I 70*

Арк. 15. Рукапіс на бланку.

[40] Пазнакі і штампы: 1) *29/IX*; 2) Прокуратура СССР ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ ВХ № *13/5101 30/I*X 19*69*; 3) *13/5-494-62, 29 IX 69* [подпіс].
[41] Падкрэсліванне надрукавана ў друкарскім бланку.

21. Ліст намесніка начальніка аддзела КДБ БССР Кіені начальніку аддзела Пракуратуры СССР Г. Церахаву. *24 верасня 1969 г.*[42]

БССР. Комитет госбезопасности при Совете Министров БССР. ДЕСЯТЫЙ ОТДЕЛ. *24 сентября* **19***69* **г. № 4**|*18067-с,* **гор. Минск.**

СЕКРЕТНО[43]
Экз. № *ед.*
Начальнику отдела
Прокуратуры СССР
Государственному советнику юстиции
2 класса **тов.** *Терехову Г. А.*
гор. *Москва*

Просим возвратить архивное дело № *18067-с* **на** *Хадеева Кима Ивановича*, **направленное Вам** *13 декабря* **196***8* **г. при №** *4/841с*.

Зам. **начальник***а* **десятого отдела КГБ**
при СМ БССР *майор* [подпіс] (*Киеня*)

[Рэзалюцыя:] *НП* [подпіс] *30 I 70*

Арк. 16. Рукапіс на бланку.

---

[42] Пазнакі і штампы: 1) *29/IX*; 2) Прокуратура СССР ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ ВХ № *13/5100 30/I*X 19*69*; 3) *13/5-494-62, 29 IX 69* [подпіс].

[43] Падкрэсліванне надрукавана ў друкарскім бланку.

22. Заключэнне пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі па справе Э. Гарачага.
17 снежня 1969 г.

секретно[44]

Заключение

по делу Горячего Э. Н.

6 июня 1962 г. Судебной коллегией по уголовным делам Верховного суда БССР осужден по ст. 67 ч. 1 УК БССР к 2 годам лишения свободы усиленного режима:

> Горячий Эдуард Николаевич, 1936 г. рождения, уроженец г. Ярославля, белорусс, с высшим образованием, окончивший в 1958 г. Белорусский государственный театрально-художественный институт, работавший актером Белорусского республиканского театра юного зрителя, член ВЛКСМ с 1950 г., холост, несудим, проживавший в г. Минске ул. К. Либкнехта 172 кв. 35.

28 февраля 1963 г. по протесту Председателя Верховного Суда БССР Пленум Верховного Суда БССР отменил приговор в части определения Горячему Э. Н. вида исправительно-трудовой колонии, т. к. в соответствии с Указом ПВС БССР от 19 янв[а]ря 1963 г. лица, осужденные за особо опасные государственные преступления, должны отбывать наказание в ИТК строгого или особого режима.

9 марта 1963 г. Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда БССР назначила Горячему Э. Н. отбывать 2 года лиш[ен]ия свободы в колонии (подразделении) строгого режима.

Горячий Э. Н. признан виновным в том, что он, будучи антисоветски настроенным, в течение 1961 года среди своего окружения распространял антисоветские

[44] Слова «секретно» дапісана рукой не Бабенкі, але чалавека, які выносіў рэзалюцыю.

взгляды, порочащие советский государственный и общественный строй. Кроме того, Горячий, получив осенью 1961 г. от Хадеева неопубликованные книги «Табу» и «Анти-Асаркан» антисоветского содержания и распространял их среди других лиц: Внукова[xiv], Маленчанко[xv], Молочко[xvi] и Файнберга[xvii]. Из книги «Табу» он выписал выдержки антисоветского содержания, в т. ч. перефразированный в антисоветском духе Гимн Советского Союза.

В судебном заседании Горячий признал себя виновным полностью и рассказал обстоятельства соверш[ен]ия им преступления. В частности он показал, что был недоволен Сов[етской] властью, т. к. считал, что социализм строится на угнетении личности, что советская промышленность построена на угнетении крестьян, что книги «Табу» и «Анти-Асаркан» ему понравились, и он разделял взгляды изложенные там. Даже выписал себе пасквиль на гимн Советского Союза из книги «Табу», в которой говорится, что Советская власть за 45 лет ничего не добилась. Горячий признавал, что тон книги злой, резкий, антисоветский, в книге все показано об СССР в чёрном цвете.

В результате чтения этих книг он сам пришел к выводу, что в СССР нужна «культурная революция».

Текст выписки из пасквиля на гимн СССР, сделанной Горячевым[45] в своей тетради, изъятой у него при обыске, имеет следующее содержание:

«…Союз угнетенных республик голодных
Тюрьмою народов, жандармом Европы
Сделалась ныне Великая Русь
Будь проклят ты, созданный
Сталинским строем голодный
и злобный…

… Сгинь ты, правительство антинародное,
Горе России, нещадное зло.

[45] У дакуменце менавіта так.

Знамя Советское, но не народное
Честных людей до тюрьмы довело».

Приводить полный текст злобного антисоветского пасквиля на гимн СССР нет необходимости.

Горячий в суде заявил, что книга «Анти-Асаркан» менее антисоветская. Но достаточно привести следующий текст из этой книги, чтобы иметь представление о том, на сколько она «менее антисоветская», как об этом заявил Горячий.

«С ума сойти, если на век смотреть
Без чувства юмора.
Единственный вывод: надо немедленно
Ликвидировать Советскую власть.
Или так: Советскую власть можно
оставить, но Коммунистическую
партию истребить.
Скажем так для начала: арестовать
21й съезд. И...»

Аналогичные мысли содержатся и в других, так называемых, «фрагментах» этой книги.

Умысел на подрыв и ослабление Советской власти вытекает из текста этих книг и поэтому распространение подобных писаний образует состав преступления — антисоветскую агитацию, не зависимо от того, кто их автор.

Полагаю, что осужден Горячий правильно. Мера наказания определена ему с учетом личности его. Сам он не жалуется. Поэтому дело следует возвратить по минованию надобности.

17.XII.69 Прокурор отдела Бабенко (см. н/о)[46]

[Рэзалюцыя:] В н д [подпіс] 30 I 70

Арк. 17–20. Рукапіс.

[46] Прыпіска ў дужках зроблена іншай рукой.

23. Даведка пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі па справе Э. Гарачага.

18 снежня 1969 г.[47]

Справка

В книге «Анти-Асаркан» есть следующий отрывок из заметки «Беспокойный малый»:

> «…Каждый из них считает своим долгом быть антисоветчиком… И правильно делает. Каждый порядочный человек должен быть антисоветчиком… потому что непорядочно не быть антисоветчиком» (стр. 120).

В другом отрывке «Еще один мальчик» сказано:

> «20 миллионов потенциальных реабилитантов ждут первого удара на Москву. Таежные просторы ждут нового Колчака» (стр. 188).

В книге «Табу» есть следующие записи:

«…Смерть Ленина послужила началом перерождения партии и этому, как ни странно, способствовал авторитет Ленина.

…Итак, мы вступили в эпоху советского фашизма с интернациональной ширмой… Вместо свободного труда труд рабский, вместо мечты человечества — социализма — огромный концлагерь от Балтийского моря до Берингова пролива».

В этих книгах имеются и другие записи аналогичного содержания.

18.XII.69. [подпіс А. Бабенкі]

Арк. 20 адв. Рукапіс.

---

[47] Унізе аркуша пазнака, якая адносіцца адначасова да гэтага і да папярэдняга дакументаў: 1 экз. на 4х листах // м/б 806-70 // 17/XII-69.

24. Адказы А. Асаркана на пытанні пракурора А. Бабенкі. *8 студзеня 1970 г.*[48]

На вопросы, заданные мне прокурором А. Т. Бабенко, могу ответить следующее:

1. Я знаю и Улитина, и Хадеева и Э. Горячего, но двое первых мои старые друзья (независимо от частоты наших нынешних встреч и близости теперешних отношений), а Горячий появлялся в моем районе вряд ли более двух раз и не оставил по себе никакой памяти; насколько я понимаю, Улитина он и вовсе ни разу не видел.

2. По делу, к которому был привлечен Горячий, у меня был обыск, при котором изымались рукописи Улитина и письма Хадеева, и больше я никак с этим делом не соприкасался, меня никуда не вызывали и ни о чем не спрашивали, и вообще о существе дела я узнал только теперь от прокурора.

К этому пункту[49] хочу добавить, что предъявленный мне отрывок прозы, послуживший[50], как сказал прокурор, основанием для обвинения, является, на мой взгляд, не высказыванием автора по какому-то вопросу, а пародийной реминисценцией из «Золотого теленка» Ильфа и Петрова — см. эпизод, в котором Остап Бендер берется вылечить «монархиста Хворобьева» от «советских снов» и объясняет, что единственный способ — это уничтожить причину сна, причиной же является советская власть, но уничтожить ее у него, Остапа Бендера, сейчас нет времени.

3. Почему подборка прозы Улитина называется «Анти-Асаркан», я не знаю.

4. О существовании подборки, называемой «Табу» я, по-видимому, знал, а может и не знал: дело в том, что слово «табу» как слово-лейтмотив часто встречалось в

---

[48] Штамп: ПРОКУРАТУРА СССР 12ЯНВ70-0.

[49] Разрадка ў дакуменце.

[50] Прапушчаная ў машынапісе літара “л” устаўлена рукой А. Асаркана.

разных текстах Улитина, принадлежащих, как обычно, к жанру «абстрактной прозы», и теперь я не в состоянии припомнить, каким образом это слово закрепилось у меня в сознании. Довольно часто, получая от Улитина очередную порцию его прозы, я не торопился с чтением и, бывало, рукопись так и терялась под бумагами и газетами. Например, при обыске у меня была изъята подборка «Поплавок» *или «Котелок»*[51], но я так и не успел с ней познакомиться, хотя попала ко мне она за несколько лет до этого. При этом я считаю, что проза Улитина — это настоящая литература, хотя и экспериментальная («писатель для писателей»), и если я не был достаточно внимательным читателем, это объясняется не качествами прозы Улитина, а моими собственными качествами. В целом же и сильные и слабые стороны Улитина как писателя никак не сводимы к тем формулировкам, которыми оперируют следствие и суд: он пишет не «за» и не «против» власти, общества и т. п., он вообще часто не пишет, а «монтирует», все это достаточно сложно и, скажем, запутанно, и совершенно не годится для развлечения полуграмотных минских актеров. Было большой глупостью со стороны Улитина давать это даже Хадееву, а еще большей глупостью — позволять Хадееву делать из этого сенсацию. Но и Хадеев, безусловно, делал из этого сенсацию литературную, а не политическую и не антисоветскую.

5. В настоящее время Улитин — пенсионер по инвалидности, сидит дома, почти все время в депрессии. Я — журналист, член Союза журналистов СССР. Хадеев — в Минске, работает, кажется, товароведом по книгам. О судьбе Горячего я узнал только теперь от прокурора.

А. Асаркан [подпіс]

8/I-70[xviii]

[Рэзалюцыя:] *В НП 494-62* [подпіс] *22/I 70*

Арк. 21–22. Машынапіс.

---

[51] «или “Котелок”» дапісана над радком рукой А. Асаркана.

25. Ліст начальніка аддзела КДБ БССР Емяльянава начальніку аддзела Пракуратуры СССР Г. Церахаву.
16 студзеня 1970 г.[52]

вв. З

Беларуская ССР. Камітэт дзяржаўнай бяспекі пры Савеце Міністраў Беларускай ССР | Белорусская ССР. Комитет государственной безопасности при Совете Министров Белорусской ССР. 16 января **1970 г. №** 4/285, г. Минск.

Секретно[53]
экз. № *1*
НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ПО НАДЗОРУ ЗА СЛЕДСТВИЕМ В ОРГАНАХ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРОКУРАТУРЫ СОЮЗА ССР
Государственному советнику юстиции 2 класса
товарищу ТЕРЕХОВУ Г. А.
город Москва

Просим подтвердить наличие архивных уголовных дел, которые были направлены Вам КГБ при СМ СССР 25 июня 1968 года при № 15/5-0542 на Горячего Эдуарда Николаевича (архивный № 16455) и Прокуратурой Белорусской ССР 13 декабря 1968 года при № 4/841с на Хадеева Кима Ивановича (архивный № 18067-с).

Одновременно сообщаем, что на наши напоминания от 28 сентября 1969 года о возврате указанных дел или подтверждении их местонахождения ответов до сего времени не поступило.

НАЧАЛЬНИК 10 ОТДЕЛА КГБ ПРИ СМ БССР
полковник [подпіс]
(ЕМЕЛЬЯНОВ)

Арк. 23. Машынапіс на бланку.

---

[52] Пазнакі і штамп: 1) *2*; 2) *13-5-494-62*; 3) Прокуратура СССР [ПЕРВЫЙ] О[ТДЕЛ] ВХ. № *13/7286 21/I* 1970; 4) *13/5 19 I 70 г.* [подпіс]; 5) *Дела отправлены 30 I 70* [подпіс].

[53] Тут і далей у дакуменце падкрэслена друкаркай.

26. Суправаджальны ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі ў 10-ы аддзел КДБ пры СМ БССР (да справы К. Хадзеева). *30 студзеня 1970 г.*[54]

Прокуратура Союза Советских Социалистических Республик. Москва-центр, Пушкинская, 15-а.

СЕКРЕТНО[55]

30 января **1970 г.**

№ *13/5-494-62 / 188с*

В *10*[56] **отдел Комитета Государственной безопасности при Совете Министров** *Б***ССР**[57]

г. Минск

На № *18067-с* **от** *24 сентября* **19***69* **г.**

По миновании надобности возвращается архивно-следственное дело № *18067-с* **по обвинению** *Хадеева Кима Ивановича.*

Приложение: Дело в томах *2х и папка с вещественными доказательствами в 5 конвертах от №/вх. 13/5681-68.*

Прокурор отдела по надзору
за следствием в органах госбезопасности

Бабенко[58]

Арк. 24. Рукапіс на бланку. Водпуск.

---

[54] Пазнака: *В НП* [подпіс].

[55] У словаспалучэнні «СОВ[ЕРШЕННО] СЕКРЕТНО» ад рукі закрэслена першае слова.

[56] «10» напісана ад рукі замест закрэсленага «учетно-архивный».

[57] «С» выпраўлена ад рукі на «Б».

[58] Падкрэслена іншай рукой.

27. Суправаджальны ліст пракурора аддзела Пракуратуры СССР А. Бабенкі ў 10-ы аддзел КДБ пры СМ БССР (да справы Э. Гарачага). *30 студзеня 1970 г.*[59]

Прокуратура Союза Советских Социалистических Республик. Москва-центр, Пушкинская, 15-а.

СЕКРЕТНО[60]

30 января **1970 г.**

№ *13/5-494-62 / 189с*

В *10*[61] **отдел Комитета Государственной безопасности при Совете Министров** *Б***ССР**[62]

г. Минск

На № *16455* **от** *24 сентября* **19***69* **г.**

По миновании надобности возвращается архивно-следственное дело № *16455* **по обвинению** *Горячего Эдуарда Николаевича*.

Приложение: Дело в томах *2х и коробка с вещественными доказательствами согласно описи от №/вх. 13/5621-68 и 13/5681-68*.

Прокурор отдела по надзору за следствием в органах госбезопасности

Бабенко[63]

Арк. 25. Рукапіс на бланку. Водпуск.

---

[59] Пазнака: *В НП* [подпіс].

[60] У словаспалучэнні «СОВ[ЕРШЕННО] СЕКРЕТНО» ад рукі закрэслена першае слова.

[61] «10» напісана ад рукі замест закрэсленага «учетно-архивный».

[62] «С» выпраўлена ад рукі на «Б».

[63] Падкрэслена іншай рукой.

Заўвагі

[i] Марыяна Някрасава ўказвае 25 (а не 27) студзеня як дату затрымання К. Хадзеева (гл.: Ким. Великий прохожий. С. 53). Таксама 25 студзеня ўказана як дата арышту ва ўліковай картцы ЛСПБ (база дадзеных Міжнароднага Мемарыяла). Супярэчнасць можна зняць наступным чынам: 25 студзеня К. Хадзееў быў затрыманы (у якасці падазраванага), а 27 студзеня яму было прад'яўлена абвінавачанне і ён быў арыштаваны.

[ii] Так у дакуменце. Хадзееў быў арыштаваны 25 студзеня. Гл. заўвагу I.

[iii] Васілій Васільевіч Сцяпанаў (1921 — пасля 2000) — партыйны функцыянер, пракурорскі работнік. З 1953 г. на партыйнай працы ў Маскве, у 1962 г. прыняты на пасаду пракурора аддзела па наглядзе за органамі КДБ Пракуратуры СССР. У 1965–1967 гг. — вызвалены сакратар парткама Пракуратуры СССР, затым працаваў памочнікам Генеральнага пракурора СССР і намеснікам начальніка аддзела «сістэматызацыі і прапаганды савецкага заканадаўства». Выйшаў на пенсію ў 1983 г.

[iv] Васілій Аляксеевіч Ганчароў (1905, сяло Гаражанка Варонежскай вобласці — ?) — пракурорскі работнік. У 1948–1964 гг. — намеснік пракурора Беларускай ССР, з 1964 па 1970 г. — намеснік старшыні Юрыдычнай камісіі пры СМ БССР.

[v] Адрас больш не існуе.

[vi] Аляксандр Цярэнцевіч Бабенка (1919–2003) — следчы, пракурорскі работнік. Заслужаны юрыст РСФСР. З сакавіка 1962 г. да выхаду на пенсію ў 1984 г. працаваў пракурорам аддзела па наглядзе за следствам у органах дзяржбяспекі.

[vii] Генадзь Апанасавіч Церахаў (1909, Орша — пасля 1972) — пракурор. Заслужаны юрыст РСФСР. Працоўную дзейнасць у пракуратуры пачаў у 1928 г. у Мінску. З 1934 г. у Маскве. З 1947 г. — намеснік, першы намеснік Галоўнага транспартнага пракурора, з 1954 г. — Галоўны транспартны пракурор. У сувязі з ліквідацыяй сістэмы транспартных пракуратур у 1960 г. прызначаны начальнікам аддзела па наглядзе

за следствам у органах дзяржбяспекі, членам калегіі Пракуратуры СССР. Выйшаў на пенсію ў 1972 г.

[viii] «Шостага ліпеня» (1964) — п’еса расійскага драматурга Міхаіла Шатрова (сапр. Маршак, 1932–2010), прысвечаная падаўленню бальшавікамі леваэсэраўскага паўстання ў ліпені 1918 г. У Дзяржаўным рускім драматычным тэатры БССР імя Максіма Горкага п’еса была пастаўлена П. Васільевым у 1966 г.

[ix] «Любоў Яравая» — п’еса расійскага драматурга Канстанціна Трэнёва (1876–1945), прысвечаная падзеям Грамадзянскай вайны. Упершыню пастаўлена ў 1926 г., упершыню надрукавана ў 1927, 1936 — другая рэдакцыя, 1940 — трэцяя рэдакцыя. Пікалаў — салдат, эпізадычная роля. У Дзяржаўным рускім драматычным тэатры БССР імя Максіма Горкага «Любоў Яравая» была пастаўлена Аляксандрам Даброціным (1904–1985) у 1967 г.

[x] Раман расійскага пісьменніка Вадзіма Кажэўнікава (1909–1984) «Шчыт і меч» (1965) прысвечаны савецкаму разведчыку ў нямецкім тыле ў час Другой сусветнай вайны. У 1968 г. на экраны выйшла чатырохсерыйная экранізацыя рамана. Інсцэніроўка рамана (аўтары — В. Кажэўнікаў, В. Токараў) была пастаўлена ў Дзяржаўным рускім драматычным тэатры БССР імя Максіма Горкага А. Ільіным у 1967 г. Згодна са звесткамі афіцыйнага сайта тэатра, Эдуард Гарачы граў у спектаклі ролю не палкоўніка Лансдорфа, але ардынарца Лансдорфа.

[xi] «Руіны страляюць ва ўпор» — пастаноўка Мара Сулімава паводле аднайменнай дакументальнай аповесці беларускага пісьменніка Івана Новікава (1918–2001). Ажыццёўлена на сцэне Дзяржаўнага рускага драматычнага тэатра БССР імя Максіма Горкага ў 1969 г.

[xii] Юрый Уладзіміравіч Сідараў (1927–2004) —– акцёр. Народны артыст БССР (1977). Працаваў у Дзяржаўным рускім драматычным тэатры БССР імя Максіма Горкага з 1954 г.

[xiii] Іосіф Абрамавіч Рожба (1907–1995) — акцёр, заслужаны артыст БССР (1955).

[xiv] Уладзімір Мікалаевіч Унукаў, сведка па справе Гарачага, магчыма, рэжысёр (1930 г. нар.).

[xv] Рыма Фёдараўна Маленчанка (1935 г. нар.), актрыса, у

1955–1993 гг. працавала ў Беларускім тэатры юнага гледача.

[xvi] Вікторыя Анатолеўна Малочка, сведка па справе Гарачага.

[xvii] Галіна Файнберг, удзельніца кампаніі Кіма Хадзеева пачатку 1960-х гг.

[xviii] Не выключана, што Паўла Уліціна таксама выклікалі ў пракуратуру (ці КДБ?) для дачы тлумачэнняў. Ва ўсялякім разе, у «Чатырох кварках» ён згадваў свой твор «Анты-Асаркан» (1957), вобшук у сябе ў лютым 1962 г., а на наступнай старонцы пісаў: «Talking of hipnotic effect of the old and forgotten pages continued. When we had a chance of visiting the heart-breaking house once more. It was in the bleak December of the winter of 1969, ah distinctly I remember» («Размовы пра гіпнатычны эфект старых і забытых старонак працягваліся. Калі ў нас быў шанец яшчэ раз наведаць дом, дзе разбіваюцца сэрцы. Гэта было ў халодным снежні зімы 1969 года, ах, так выразна памятаю я». Улитин П. «Четыре кварка» и другие тексты. С. 21.)

28
Пратакол вобшуку ў Паўла Уліціна
7 лютага 1962 г.

ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

Мы, сотрудники Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР — полковник Крупенников, ст. лейт. Малышев и лейтенант т. Ремнев — на основании постановления Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР за № ... от 7 февраля 1962 года в присутствии понятых — Рубцовой Анны Семеновны, прож. Москва, Курсовой пер., 15, кв. 43, Голод Василия Ивановича, Москва, Савельевский пер., д. 28, кв. 4, руководствуясь ст. 167–177 УПК РСФСР, произвели обыск у Улитина Павла Павловича по адресу — Москва, Савельевский пер., 4, кв. 1.

При обыске изъято следующее:

1. «Хабаровский резидент» Юл Айтн (литературный псевдоним Улитина П. П.) на 170 листах, вклеенных в литературно-художественный сборник московских писателей «Литературная Москва» за 1956 год в серой обложке.

2. Книга «Анти-Асаркан, или Шут без короля» на

285 листах в темно-коричневого цвета обложке. Текст отпечатан на пишущей машинке.

3. Листки с текстом, отпечатанным на пишущей машинке, под заголовками: «Мечта простака», «Джойс», «Не переводя дыхания подводить итоги», «Тайна острова Хула-Хуп», «Давно ли по-польски вы начали петь?», «Расщепленная душа», всего на 7 листках.

4. «Рассказ о говорящей собаке» — один лист, отпечатанный на пишущей машинке.

5. Машинорукопись «Котелок» Юл Айтна на 8 листах в 2 экз., всего на 16 листках.

6. Записная книжка с адресами и телефонами, принадлежащая Улитину П. П.

7. Различные открытки с записями в количестве 33 штуки.

8. Два письма за подписью «Ким», одно начинается словами «Сашка изверг...», другое «я должен дать реакцию...».

9. Рукопись Улитина под названием «Анти-Асаркан», написанная в общей тетради коричневого переплета.

10. Сокращенная машинорукопись под названием «Табу» на 46 листах.

11. Машинописная рукопись под названием «Любовь солдата» на 15 листах.

12. Машинописная рукопись под названием «Мутная вода» на 13 листах.

13. Машинописная рукопись под названием «5-е колесо» на 81 листе, без переплета.

14. Машинописная рукопись «Слова в марте» на 42 листах.

15. «Комментарии о мутной воде» на 15 листах, отпечатанных на пишущей машинке, сброшюрованных в обложку желтого цвета.

16. Машинописная рукопись под названием «Акимов» на 15 листах, копия.

17. Машинописная рукопись под названием «В соборе», глава из романа Ф. Кафки «Процесс» на 15 листах.

18. Рукопись «Табу», исполненная чернилом и карандашом на 38 страницах.

19. Рукопись «Хаба. Рез.», исполненная красными чернилами на 21 стр.

20. Блокнот Улитина П. П. с адресами и телефонами.

21. Письма Асаркана — Хадееву на 6 листах.

22. Машинописная рукопись «Анапест» Юл Айтна без обложки на 122 листах.

23. Журнал «Лайф».

24. Книга «Л-эспри дэ моралист франсэ» издания 1814 г. с вырезанными в середине страницами с 1 по 129 страницу, а также дополнительно вырезанными 65 листами.

25. Лист белой бумаги с наклеенными вырезками из газет. Первая страница начинается вырезкой со словами «при капитализме...» и кончается вырезкой «СССР». Вторая страница начинается вырезкой «Не сотвори...» и кончается «наверстать упущенное...».

Какие заявления и претензии:
Заявлений и претензий не поступало.

За всеми справками обращаться по адресу:
Кузнецкий мост, дом № 24.

Асабісты збор Міхаіла Айзенберга (Масква).
Машынапіс. Копія.

1. Вокладка асабовай справы Кіма Хадзеева.

УЧЕБНАЯ КАРТОЧКА СТУДЕНТА

Народны Камісарыят Асветы БССР

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

ЗАЛІКОВАЯ КНІЖКА № 177

Прозвішча, імя і па бацьку Хадеев Ким Иванович

Факультэт филологический

Паступіў на 1 курс 1/IX 1947

Нам. дырэктара па вучэбнай частцы

Дэкан факультэта

Месца пячаткі

Хадев 16/I-1950 г.

2. Заліковая кніжка Кіма Хадзеева.

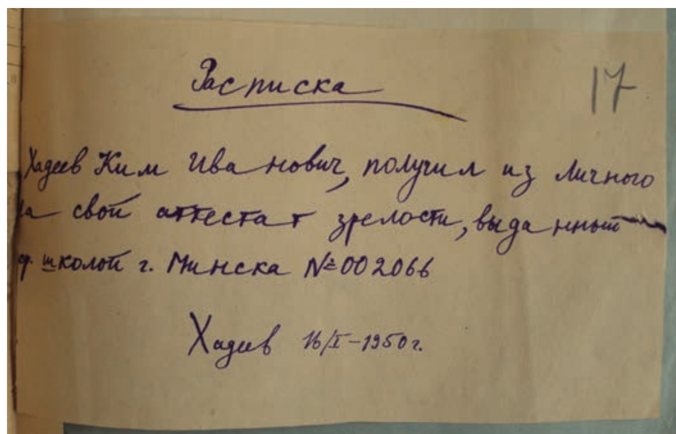
Расписка 17

Хадеев Ким Иванович, получил из личного
а свой аттестат зрелости, выданной
ф. школой г. Минска №002066

Хадев 16/I-1950 г.

3. Распіска Кіма Хадзеева аб атрыманні ім атэстата сталасці.

4. Першы аркуш рукапісу артыкула Юрыя Айхенвальда «Театр в сумасшедшем доме».

5. Разіта Калпакчы. Фотаздымак з заліковай кніжкі.

6. Тамара Самойлава (Бурэйка). Фотаздымак з выпускнога фотаальбому.

Спіс ілюстрацый

Дадатковыя заўвагі

На апошнім этапе працы над кнігай, калі ўжо быў гатовы макет, у складальніка з'явіліся дадатковыя звесткі пра некаторых дзейных асоб. Унесці гэтыя звесткі ў асноўны тэкст не было магчымасці, але і пакінуць па-за кнігай было б памылкай. Таму гэтыя звесткі даюцца тут, у канцы выдання.

Да **с. 15–16**. Роза Калпакчы, дачка Маісея, нарадзілася 27 лістапада 1928 г. у габрэйскай сям'і ў Ясах (Румынія). У 1940 г., ратуючыся ад румынскага антысемітызму, сям'я пераехала на радзіму бацькі, у анексаваную СССР Бесарабію (у Кішынёў), а з нападам Румыніі на СССР у 1941 г. выехала ў эвакуацыю спачатку ў Растоўскую вобласць, а затым на станцыю Туркестан Ташкенцкай чыгункі (цяпер Туркестан — абласны цэнтр на поўдні Казахстана). У 1945 г. бацьку Розы, Маісея Аронавіча Калпакчы, перавялі працаваць на Брэст-Літоўскую чыгунку, на пасаду ўрача чыгуначнай бальніцы ў Баранавічах, куды і пераехала сям'я. Маці заставалася хатняй гаспадыняй, Роза працягвала вучобу ў школе (трэба заўважыць, што першыя пяць класаў яна скончыла ў 1941 г. па-румынску, а затым вымушана была вучыцца на рускай мове). У 1946 г. Роза Калпакчы скончыла школу са срэбным

медалём, але на філалагічны факультэт БДУ паступіла толькі ў 1948 г. Ужо ў 1950 г., пасля двух курсаў, яна пакінула навучанне ў БДУ і пераехала ў Кішынёў (магчыма, каб далучыцца да сям'і). Далейшы яе лёс невядомы. Крыніца: Архіў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Ф. 205. Воп. 1 о/д. Спр. 284.

Да **с. 25–26**. Аляксандр Вашкевіч быў аспірантам кафедры марксізму-ленінізму. У 1953 г. ён абараніў дысертацыю на тэму «Коммунистическая партия Белоруссии в борьбе за выполнение первой сталинской пятилетки в области промышленности (1928–1932 гг.)».

Да **с. 27**. Тое, што Кім Хадзееў не быў арыштаваны ў 1949 г., пацвярджаецца яго асабовай справай з архіва БДУ (Ф. 205. Воп. 1 о/д. Спр. 256). У справе захоўваецца ўласнаручная распіска Хадзеева, датаваная 16 студзеня 1950 г., у тым, што ён атрымаў са справы свой атэстат сталасці. Распіска прыводзіцца ў ілюстрацыйнай уклейцы да дадзенай кнігі.

Да. **с. 38**. Увесну ці летам 1949 г. Леў Бараг паспрабаваў абвергнуць абвінавачванні ў «касмапалітызме» праз зварот у ЦК УКП(б), каб мець магчымасць уладкавацца на працу. Яго скарга, відаць, была перанакіравана для разгляду ў ЦК КП(б)Б. Гэта можна зразумець з інфармацыі «О доценте Бараге Л. Г.» ад 9 верасня 1949 г., накіраванай сакратару ЦК УКП(б) Міхаілу Суславу сакратаром ЦК КП(б)Б Уладзімірам Тамашэвічам (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 1. Арк. 202–204). Дакумент заслугоўвае таго, каб быць цалкам працытаваным:

«Лев Григорьевич Бараг окончил экстерном 2-й МГУ в 1930 году, социальное происхождение из мещан. В комсомоле и компартии не состоял. В Оте-

чественной войне не участвовал. Проживает на станции Сходня, Московской области.

С 1940 года по 1949 год Л. Г. Бараг работал по совместительству доцентом в Белорусском Государственном Университете имени В. И. Ленина с перерывом на годы войны. До 1947 года читал курсы древней русской литературы, XVIII век, историю критики и спецкурс по фольклору.

В 1947/48 учебном году на ученом совете Университета Л. Г. Бараг был раскритикован за допущение серьёзных политических ошибок в преподавании.

В курсе по истории русской критики Л. Г. Бараг учение классиков марксизма-ленинизма о литературе, как теоретическую основу научного литературоведения свел к отдельным "высказываниям по вопросам литературы", обходил вопросы классовости литературного процесса и учение Ленина-Сталина о большевистской партийности и народности советской литературы, нарочито опустил разделы о социалистическом реализме и критику враждебных теорий.

В застенографированных комиссией лекциях по критике доцент Бараг противопоставлял свои взгляды партийным решениям и центральной печати, всех гениальных русских демократов объявлял учениками третьестепенных иностранцев.

В лекциях и статьях по фольклору Л. Г. Бараг, обильно используя псевдонаучную терминологию, как "миграция сюжетов", "контаминация", "компаративизм" и прочие каракули низкопоклонства перед иностранщиной, по существу отрицал какую-бы то ни было способность белорусского народа к самостоятельному художественному творчеству. Так, даже в сказке о Константине Заслонове усмотрел влияние "кельтского сказания о короле Артуре" и "героя ирландского эпоса Кухулини". Одновременно с этим

Бараг приписывал белорусским партизанам явно полицейские стишки, в которых фашистское клеймо раба “остарбайтер” прославлялось, как награда и память Родины. В статье о героических мотивах в белорусской сказке договорился до прямой клеветы на “предвестника народной правды и вождя”.

В 1948 году Ученый совет Университета освободил Барага от чтения идеологически ответственных курсов по истории критики и фольклору. Доцент Бараг был уволен из университета за допущение серьёзных политических ошибок и нежелание их исправлять.

Перевоспитание в стенах Университета доцента Барага вряд-ли возможно, учитывая, что Бараг проживает за пределами республики, читал лекции наездами, в общественной жизни Университета не участвовал, на заседаниях Совета бывал редко, студенческими кружками не руководил, критической секции Союза писателей БССР не посещал.

Статьи Барага были резко раскритикованы в союзной и республиканской печати и на собраниях интеллигенции».

Скарга Барага не мела становўчага выніку. Яшчэ два гады ён заставаўся беспрацоўным.

Больш пра лёс Барага і кампанію па барацьбе з «бязродным касмапалітызмам» у БССР можна пачытаць у наступных публікацыях:

Факторович Е. Белорусский фольклорист Лев Григорьевич Бараг // Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі : зб. арт. Мінск, 2018. Вып. 14. С. 5–28.

Kashtalian I. The Repressive Factors of the USSR’s Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953). Wiesbaden : Harrassowitz, 2016. P. 72–94. Пра Л. Барага — на с. 86.

Да **с. 67**. Залікоўка Кіма Хадзеева, якая захоўваецца ў яго справе ў архіве БДУ (Ф. 205. Воп. 1 о/д. Спр. 256), тлумачыць яго словы: «Тогда я так скакал, сдавал через курс, я был на пятом курсе». На пятым курсе Хадзееў не быў, фармальна ён лічыўся студэнтам трэцяга курса (летам 1948 г. быў пераведзены з першага курса адразу на трэці), але сапраўды здаваў іспыты «наперад». Шэсць разваротаў («семестраў») у залікоўцы густа запоўненыя інфармацыяй пра здадзеныя залікі ды іспыты, прычым амаль усе іспыты здадзеныя на «выдатна» (адзіны вынятак — «добра» па псіхалогіі, прымала Алена Ерась).

Ужытыя скарачэнні

АДПУ — Аб’яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне пры Савеце народных камісараў СССР

АН — Акадэмія навук

БАВГ — Беларускі архіў вуснай гісторыі

БДТ — Беларускі дзяржаўны тэатр

БДУ — Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

б/п — беспартыйны

БССР — Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка

ВАК — Вышэйшая атэстацыйная камісія

ВАСХНИЛ — Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук имени Ленина

ВЛКСМ — Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодёжи

ВКП(б) — Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)

ВНУ — вышэйшая навучальная ўстанова

ГУЛАГ — Галоўнае ўпраўленне лагераў Народнага камісарыята ўнутраных спраў СССР, Міністэрства ўнутраных спраў СССР, Міністэрства юстыцыі СССР, існавала ў 1930–1960 гг.

ДАМВ — Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці

ДТСААФ — Добраахвотнае таварыства садзеяння арміі, авіяцыі і флоту

ЗША — Злучаныя Штаты Амерыкі

ИТК — исправительно-трудовая колония

КГБ — Комитет государственной безопасности

КДБ — Камітэт дзяржаўнай бяспекі

КК — Крымінальны кодэкс

КП(б)Б — Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі

КПСС — Камуністычная партыя Савецкага Саюза

«ЛіМ» — «Літаратура і мастацтва» (газета)

ЛКСМБ — Ленінскі камуністычны саюз моладзі Беларусі

ЛСПБ — Ленінградская спецыяльная псіхіятрычная бальніца

ЛТПБ — Ленінградская турэмная псіхіятрычная бальніца

МВД — Министерство внутренних дел

МДБ — Міністэрства дзяржаўнай бяспекі

НАРБ — Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь

НП — надзорное производство

РК — раённы камітэт

РСФСР — Расійская Савецкая Федэратыўная Сацыялістычная Рэспубліка

СБМ — Саюз беларускай моладзі

СНК — Савет народных камісараў

СМ — Савет міністраў

СП — Саюз пісьменнікаў

СПБ — спецыяльная псіхіятрычная бальніца

ССР — Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка

СССР — Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік

ТЮЗ — театр юного зрителя

УК — уголовный кодекс

УКГБ — управление Комитета государственной безопасности

УМУС — упраўленне Міністэрства ўнутраных спраў
УПК — уголовно-процессуальный кодекс
ЦВК — Цэнтральны выканаўчы камітэт
ЦК — Цэнтральны камітэт

Паказальнік імёнаў

У паказальнік уключаны імёны не толькі людзей, якія згадваюцца ў дакументах, але і людзей, якія згадваюцца ў каментарах і прадмове, у тым ліку аўтараў кніг (артыкулаў), на якія даюцца спасылкі.

СПІС НЕАПУБЛІКАВАНЫХ КРЫНІЦ

Вуснагістарычныя крыніцы

Беларускі архіў вуснай гісторыі (БАВГ). Даступны толькі ў сеціве (URL: http://nashapamiac.org/).

Фондаўтваральнік Кашталян Ірына. Калекцыя «Штодзённасць беларускага грамадства 1944–1953 гг.».

Рэспандэнт Валянціна А., 1930 г. нар. Аўдыёінтэрв'ю, ч. 2. 28 лютага 2009 г., Мінск. Архіўны шыфр: 2(2)-54-138.

Асабісты збор Уладзіміра Валодзіна.

Інтэрв'ю з Бертай Львоўнай Кіштымавай, 1930 г. нар. Мінск, 2015 г. Інтэрв'юер Уладзімір Валодзін.

Інтэрв'ю з Уладзімірам Львовічам Механым (Няхамкіным), 1928 г. нар. Мінск, 15 кастрычніка 2014 г. Інтэрв'юер Уладзімір Валодзін.

Пісьмовыя крыніцы

Архіў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Архіў БДУ), Мінск.

Ф. 205. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Воп. 1д/о. Асабовыя справы студэнтаў дзённага аддзялення.

Спр. 7315. Асабовая справа Шыдлоўскага Яўгена Міхайлавіча, 1957–1963 гг.

Воп. 1о/д. Асабовыя справы адлічаных студэнтаў дзённага аддзялення.

Спр. 256. Асабовая справа Хадзеева Кіма Іванавіча, 1947–1950 гг.

Спр. 284. Асабовая справа Калпакчы Розы Маісееўны, 1948–1950 гг.

Архіў гісторыі іншадумства ў СССР Міжнароднага Мемарыяла (Архив истории инакомыслия в СССР Международного Мемориала), Масква.

Ф. 197. Юрий Айхенвальд.

Воп. 1.

Спр. 6. Статья «Театр в сумасшедшем доме».

Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ), Мінск.

Ф. 69п. Мінскі гарадскі камітэт КП(б)Б/КПБ.

Воп. 3. Справы пастаяннага захавання (персанальныя справы) за 1944–1962 гг.

Спр. 174. Персанальная справа Хадзеева Івана Ціханавіча, 1948–1949 гг.

Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (Государственный архив Российской Федерации, ГАРФ), Масква.

Ф. Р8131. Прокуратура СССР.

Воп. 31. Надзорные производства Отдела по спецделам Прокуратуры СССР, Главной транс-

портной прокуратуры, Главной прокуратуры морского и речного флота. 1936–1965 гг.

Спр. 92547. Надзорное производство № 13/494-62. Хадеев Ким Иванович и др.

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), Мінск.

Ф. 4п. Цэнтральны камітэт КП(б)Б/КПБ.

Воп. 62. Агульны сектар, 1949–1976 гг.

Спр. 1. Копіі выходных дакладных і справаздач ЦК КП(б)Б у ЦК ВКП(б) за 1949 г.

Ф. 205. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Воп. 6. Дакументальныя матэрыялы пастаяннага захавання за 1943–1961 гг.

Спр. 22. Загады № 108–285 па БДУ за 1948 г.

Спр. 32. Загады № 1–209 па БДУ за 1949 г.

Спр. 39. Пратаколы паседжанняў кафедр філалагічнага факультэта БДУ за 1949 г.

Спр. 43. Загады № 163–237 па БДУ за 1950 г.

Воп. 8. Дакументальныя матэрыялы пастаяннага захавання з 1962 г.

Спр. 1. Загады № 1–104 па БДУ за 1962 г.

Воп. 10. Дакументы па асабовым складзе.

Спр. 368. Справа аб зацвярджэнні Касоўскага Барыса Ізраілевіча ў вучоным званні дацэнта па кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства, 1951 г.

Спр. 369. Справа аб зацвярджэнні Касоўскага Барыса Ізраілевіча ў вучоным званні дацэнта па кафедры рускай мовы і агульнага мовазнаўства, 1955 г.

Спр. 493. Справа аб зацвярджэнні Івана Кузьміча Матвеенкі ў вучоным званні дацэнта, 1948–1949 гг.

Воп. 16. Партыйная арганізацыя БДУ, 1944–1991 гг.

Спр. 13. Пратаколы агульных партыйных сходаў БДУ за 1948 г.

Спр. 14. Пратаколы паседжанняў партыйнага бюро БДУ за 1948 г.

Спр. 16. Пратаколы паседжанняў партыйнага бюро БДУ за 1949 г.

Спр. 17. Пратаколы партыйных сходаў БДУ за 1949 г.

Спр. 225. Пратаколы паседжанняў партбюро філалагічнага факультэта БДУ за 1962 г.

Спр. 244. Пратаколы партыйных сходаў філалагічнага факультэта БДУ за 1963 г.

Воп. 18. Камсамольская арганізацыя БДУ, 1947–1991 гг.

Спр. 4. Пратакол III камсамольскай канферэнцыі БДУ, 16 кастрычніка 1949 г.

Спр. 5. Планы работ і пратаколы паседжанняў камітэта камсамола БДУ за 1949 г.

Спр. 6. Пратаколы камсамольскіх сходаў факультэтаў БДУ за 1949 г.

Спр. 7. Пратаколы справаздачна-выбарчых сходаў факультэцкіх камсамольскіх арганізацый БДУ, 26 верасня — 8 кастрычніка 1949 г.

Бібліяграфія

Адамович, А. Путешествия из Минска в Москву и обратно / Алесь Адамович // Нёман. — 1994. — № 8. — С. 11–58; № 9. — С. 18–95.

Айвазаў, І. Касмапаліты з філалагічнага факультэта / І. Айвазаў, М. Нікалаеў // Літаратура і мастацтва. — 1948. — 24 крас., № 17 (664). — С. 3.

Айзенберг, М. Открытки Асаркана / Михаил Айзенберг // Знамя. — 2005. — № 11.

Айхенвальд, Ю. Театр в сумасшедшем доме / Юрий Айхенвальд // Народная воля. — 2019. — 30 ліп., № 59 (4414). — С. 7–8.

Алфёров, Ж. Наука и общество / Жорес Алфёров. — Санкт-Петербург : Наука, 2005.

Андреевич, А. Пропаганда со взломом. О некоторых формах и методах идеологических диверсий империализма / А. Андреевич // Советская Белоруссия. — 1963. — 13 сент., № 216 (9835). — С. 3; 14 сент., № 217 (9836). — С. 3; 17 сент., № 219 (9838). — С. 3.

Ачысціць універсітэт ад касмапалітаў і іх падгалоскаў (На адкрытым партыйным сходзе ў Беларускім Дзяржаўным універсітэце імя В. І. Леніна) // Літаратура і мастацтва. — 1949. — 12 сак. — С. 4.

Бараг, Л. Беларуская казка: пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі

ўсходнеславянскімі казкамі / Леў Бараг ; пер. з рус. Янкі Саламевіча. — Мінск : Вышэйшая школа, 1969.

Бараг, Л. Сюжэты і матывы беларускіх народных казак: сістэматычны паказальнік / Леў Бараг ; пер. з рус. Янкі Саламевіча. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978.

Бараг, Л. Белорусские народные предания и сказки-легенды о Заслонове и Ковпаке / Лев Бараг, Мария Меерович // Советская этнография. — 1948. — № 2. — С. 147–155.

Бараг, Л. Беларускія народныя казкі-легенды аб Заслонаве і Каўпаку / Леў Бараг, Марыя Меерові́ч // Полымя. — 1948. — № 1. — С. 88–95.

Басс, И. Белорусские комические поэмы – «Энеида наизнанку», «Тарас на Парнасе», «Воскресение христово и сошествие его в ад» : дис. ... канд. филол. наук / Исидор Басс ; Ин-т лит. и искусства АН БССР. — Минск, 1947. [Захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі].

Басс, И. У истоков реализма белорусской литературы 19 века («Энеида навыворот», «Тарас на Парнасе») : автореф. дис. … канд. филол. наук / Исидор Басс. — Минск, 1954.

Белоусов, О. Мой город / Олег Белоусов. — Минск : Беларусь, 2005.

Белохвостик, Н. Актер Эдуард Горячий о Минске 60-х: «Мне повезло — посадили и все. А многих выгнали из комсомола» / Надежда Белохвостик // Комсомольская правда в Белоруссии. — 2013. — 7 марта.

Букчин, С. Записки побежденного / Семен Букчин. — Минск : Зміцер Колас, 2016.

Букчин, С. Кабаре на сцене и в жизни: Заметки на темы литературы, театра и кино / Семен Букчин. — Санкт-Петербург : Невский простор, 2017.

Бурэйка (Самойлава), Т. Наша студэнцкае сяброў-

ства / Таццяна Бурэйка (Самойлава) // Наша слова. — 2008. — 20 лют., № 8 (847). — С. 6.

Ваганаў, С. Мосцік над вечнасцю : нарысы і эсэ / Сяргей Ваганаў. — Смаленск : Інбелкульт, 2016.

Володин, В. Исключение Кима Хадеева из университета / Владимир Володин // Минская школа : альманах поэзии. — Минск : Новые мехи, 2014. — Вып. III. — С. 422–429.

Герасимов, А. За советский патриотизм в искусстве / Александр Герасимов // Правда. — 1949. — 10 февр., № 41 (11148). — С. 3.

Голубов, В. Танец Галины Улановой / Владимир Голубов; Всерос. театр. о-во. Ленингр. отд-ние. — Ленинград : тип. № 2 Упр. изд-в и полиграфии Ленгорисполкома, 1948.

Гутараў, І. Супраць космапалітызма ў літаратурнай крытыцы, літаратуразнаўстве і фалькларыстыцы БССР / Іван Гутараў // Весці АН БССР. — 1949. — № 3. — С. 31–39.

До конца разоблачить антипатриотическую группу театральных критиков // Литературная газета. — 1949. — 29 янв., № 9 (2496). — С. 1.

Есакоў, А. Носьбіты бязроднага касмапалітызма / Алесь Есакоў // Літаратура і мастацтва. — 1949. — 14 лют. — С. 3–4.

Ільюшын, І. За большэвіцкую партыйнасць у барацьбе супроць касмапалітызма / Іван Ільюшын, Іван Гутараў // Большэвік Беларусі. — 1949. — № 4. — С. 36–51.

Инесса Буткевич: «Сережа обладал всеми качествами настоящего мужчины...» : Беседовал Владимир Жигулов // Народная воля. — 2011. — 7 кастр., № 153–154 (3490–3491). — С. 6.

Кавалёў, П. Да канца разграміць бязродных касма-

палітаў / Павел Кавалёў // Полымя. — 1949. — № 3. — С. 91–101.

Касмапалітам не месца ў нашым Універсітэце! [Пра адкрыты сход партыйнай арганізацыі БДУ] // За сталінскія кадры. — 1949. — 18 сак., № 8 (31). — С. 1.

Ким. Великий прохожий. Вероятные истории / сост. А. Сушков, Е. Будинайте. — Минск : Лимариус, 2019.

Кислик, Н. Памяти патефона / Наум Кислик. — Минск : Мастацкая літаратура, 1995.

[Клімковіч, М.] Беларуская літаратурная крытыка за 1947 год. Даклад Міхася Клімковіча на рэспубліканскім сходзе пісьменнікаў // Літаратура і мастацтва. — 1948. — 13 сак., № 11 (658). — С. 2.

Крутикова-Абрамова, Л. В поисках истины: воспоминания и размышления о пережитом / Людмила Крутикова-Абрамова // Двина. — 2011. — № 1. — С. 123–130; № 2. — С. 242–250.

Кудраўцаў, І. Касмапаліты і іх падгалоскі / Іван Кудраўцаў // Літаратура і мастацтва. — 1949. — 2 крас., № 15 (715). — С. 2.

Кулон, А. Синяя книга белорусского алкоголика / Антон Кулон [Астапенко Анатолий]. — Минск : Харвест, 2013.

Кулон, А. Сіняя кніга беларускага алкаголіка плюс / Антон Кулон [Астапенка Анатоль]. — Мінск : Галіяфы, 2018.

Люди белорусской науки. Воспоминания современников / сост. О. А. Гапоненко, Н. В. Токарев. — Минск : Белорус. наука, 2008. — Вып. 2.

Мехаў, У. Аблога / Уладзімір Мехаў // Полымя. — 1991. — № 3. — С. 193–195.

Мехов, В. Во мраке девятого вала (1945–1953) / Владимир Мехов // Репрессивная политика советской власти в Беларуси. — Минск, 2007. — Вып. 3. — С. 327–337.

Мехов, В. Изгнание / Владимир Мехов // Труд в Беларуси. — 2000. — 5 окт. — С. 18.

На чуждых позициях. О происках антипатриотической группы театральных критиков // Культура и жизнь. — 1949. — 30 янв., № 3 (95). — С. 2–3.

Новікаў, П. Падгалоскі эстэцтвуючых фармалістаў / П. Новікаў // За сталінскія кадры. — 1949. — 11 сак., № 7 (30). — С. 2.

Някляеў, У. Аўтамат з газіроўкай з сіропам і без: менскі раман / Уладзімір Някляеў. — Мінск : А. А. Калоша, 2012.

Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. — 1949. — 28 янв., № 28 (11135). — С. 3.

Об одной антипатриотической группе театральных критиков (На партийном собрании Союза советских писателей) // Правда. — 1949. — 11 февр., № 42 (11149). — С. 3.

Па-большэвіцку выканаем рашэнні XIX з'езда КП(б)Б // За сталінскія кадры. — 1949. — 4 сак., № 6 (29). — С. 1.

Памяць і слава: Беларускі дзяржаўны універсітэт. 1945–1961 / склад. С. М. Ходзін, М. Ф. Шумейка, А. А. Яноўскі. — Мінск : БДУ, 2009.

Партыйны сход філфака // За сталінскія кадры. — 1949. — 18 сак., № 8 (31). — С. 2.

Перкін, Н. Творчасць Аркадзя Куляшова : дыс. ... канд. філ. навук / Навум Перкін ; АН БССР. Ін-т мовы, літ. і мастацтва. — Мінск, 1950. [Захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі].

Подрабинек, А. Карательная медицина / Александр Подрабинек. — Нью-Йорк : Хроника, 1979.

Смирнова, И. Кафедра в «круговой обороне» / И. Смирнова // Советская Белоруссия. — 1960. — 12 июня. — С. 3.

Совещание белорусских литературоведов и критиков // Литературная газета. — 1948. — 3 марта, № 18 (2401). — С. 4.

Солженицын, А. Один день Ивана Денисовича / Александр Солженицын // Новый мир. — 1962. — № 11. — С. 8–74.

Справаздача Цэнтральнага Камітэта КП(б) Беларусі (З даклада сакратара ЦК КП(б)Б тав. Н. І. Гусарава на XIX з'ездзе КП(б) Беларусі 15 лютага 1949 года) // Літаратура і мастацтва. — 1949. — 19 лют., № 9 (709). — С. 2–4.

Сталин и космополитизм. 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК / сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова. — Москва : Междунар. фонд «Демократия», 2005.

Старобінец, І. Шкодная дзейнасць касмапалітаў / І. Старобінец // За сталінскія кадры. — 1949. — 11 сак., № 7 (30). — С. 2.

Сушков, А. Ким. Пепел и дым / Александр Сушков // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. — Мінск : Лімарыус, 2015. — Вып. 6. — С. 313–337.

Тарас, В. «Касмапаліты» БДУ / Валянцін Тарас // Антысавецкія рухі ў Беларусі, 1944–1956 : даведнік / пад рэд. А. Дзярновіча. — Менск : Архіў Найноўшае Гісторыі, 1999. — С. 130–133.

Тарас, В. На высьпе ўспамінаў / Валянцін Тарас. — Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2007.

Трестман, Г. Когда поэт переводит поэта [о переводах Наума Кислика с белорусского] / Григорий Трестман, Ким Хадеев // Минская школа : альманах поэзии. — Минск : Новые мехи, 2014. — Вып. III. — С. 360–383.

Трестман, Г. Человек на заре [рец. на: Берёзкин Г. Человек на заре: рассказ о Максиме Богдановиче — белорусском поэте. Москва : Худож. лит., 1970] / Григорий Трестман, Ким Хадеев // Минская школа : альманах

поэзии. — Минск : Новые мехи, 2019. — Вып. IV. — С. 323–333.

Узняць узровень крытыкі // Літаратура і мастацтва. — 1948. — 13 сак., № 11 (658). — С. 1.

Улитин, П. «Четыре кварка» и другие тексты / Павел Улитин. — Москва : Новое литературное обозрение, 2018.

Факторович, Д. Основы теории художественного перевода / Давид Факторович. — Минск : Кнігазбор, 2009.

Факторович, Е. Белорусский фольклорист Лев Григорьевич Бараг / Евгений Факторович // Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі : зб. арт. — Мінск, 2018. — Вып. 14. — С. 5–28.

Шохан, Д., член камітэта камсамола універсітэта. А гэта магло не здарыцца... / Д. Шохан // Беларускі універсітэт. — 1962. — 11 крас., № 13 (483). — С. 2.

Шульман, А. Не потерять достоинства / Аркадий Шульман // Мишпоха. — 2011. — № 29. — С. 88–95.

Шчарбатаў, Г. На пазіцыях бязроднага касмапалітызма / Георгій Шчарбатаў // Полымя. — 1949. — № 4. — С. 126–130.

Яноўскі, А. Гісторыя Беларускага дзяржаўнага універсітэта ў біяграфіях яго рэктараў / Алег Яноўскі, Артур Зельскі. — Мінск : БДУ, 2001.

Belorussische Volksmärchen / herausgegeben von L. G. Barag. — Berlin : Akademie-Verlag, 1966.

Kashtalian, I. The Repressive Factors of the USSR’s Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953) / Iryna Kashtalian. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2016.

У серыі
«Беларуская турэмная літаратура»
выйшлі кнігі:

1. Зміцер Дрозд. **Бунт батанікаў.** Дзённік. 2017
2. Ігар Аліневіч. **Еду ў Магадан.** Успаміны, артыкулы. 2017
3. Мікола Дзядок. **Фарбы паралельнага свету.** 2017
4. Алесь Кіркевіч. **Сем месяцаў у беларускай турме.** 2018
5. Алесь Бяляцкі. **Турэмныя сшыткі.** 2018
6. Павел Севярынец. **Каменнае сэрца.** 2018
7. Алесь Пушкін. **Турэмны альбом.** 2019
8. Сяргей Скрабец. **Кошт свабоды.** 2019
9. **«Бязродны касмапаліт» Кім Хадзееў ды іншыя.**
   Зборнік дакументаў / укл. У. Валодзін. 2020

Серыя
«Беларуская турэмная літаратура»

«Бязродны касмапаліт» Кім Хадзееў ды іншыя

Укладанне, прадмова і каментар:
Уладзімір Валодзін

Рэдактар:
Алена Лапцёнак

Вёрстка:
Віктар Корзун

Вокладка:
Віктар Корзун

Карэктар:
Алена Укусік

Наклад 350 ас.